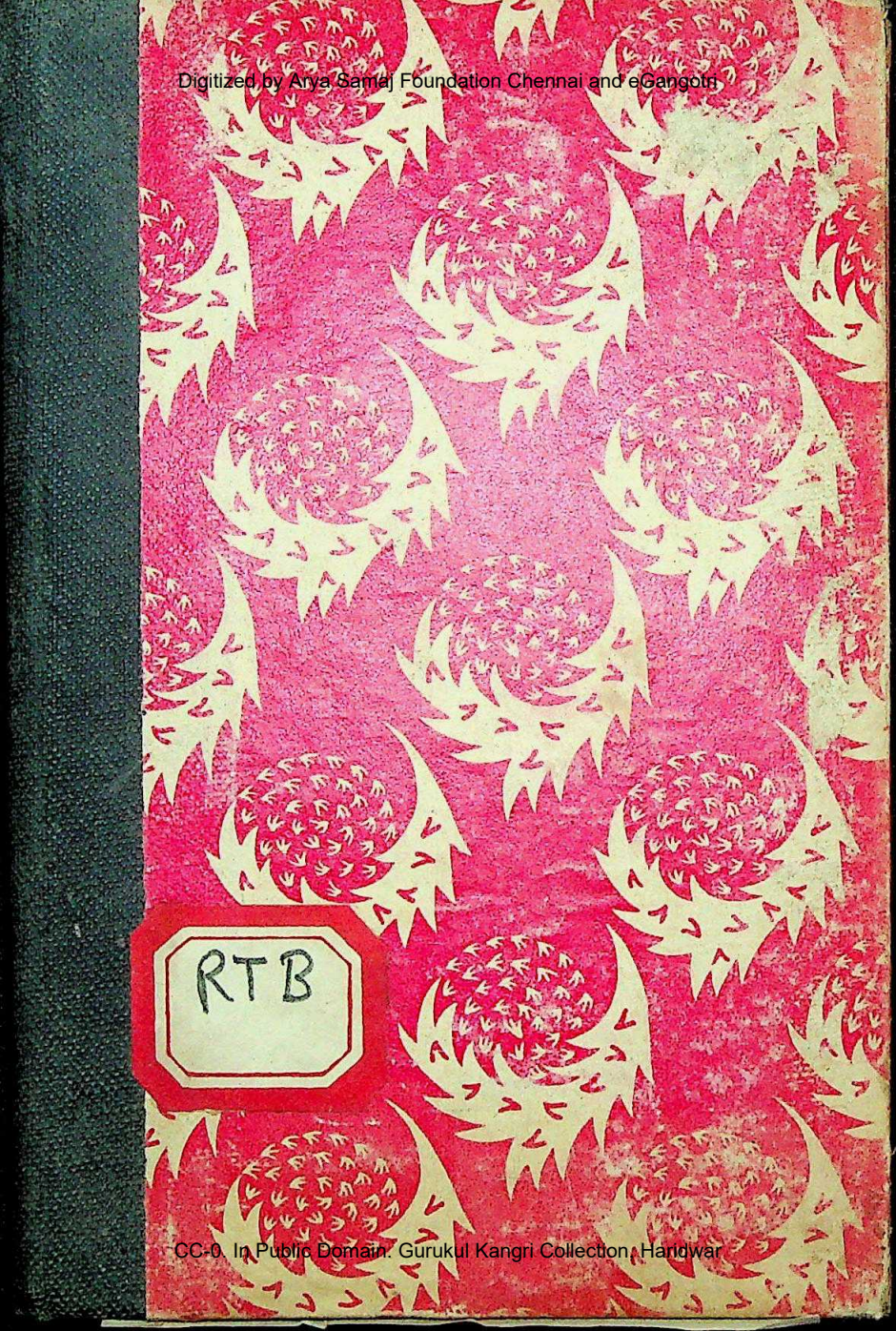

RTB

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eSangotri

8265
eGangotri

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

विषय संख्या RTB आगत नं० 8865

लेखक.....

शोर्षक मराठी दुसरे पुस्तक

दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या
--------	-----------------	--------	-----------------

गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि
न लगायें ।

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या **RT. B**

आगत संख्या **8365**

पुस्तक—वितरण की तिथि नीचे अंकित है । इस तिथि सहित २० वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए । अन्यथा १० पैसे के हिसाब से विलम्ब-दण्ड लगेगा ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
Department of Public Instruction, Bombay.

मुंबई इलाख्यांतील सरकारी विद्याशालाखातें.

DONATION

सं. १०४२६

मराठी दुसरें पुस्तक.

(बालबोध.)

यांक्युलर टेक्स्ट बुक्स रिव्हिजन कमिटीने तयार केले.

8365

MARATHI SECOND BOOK.

Prepared

BY

Vernacular Text Books Revision Committee.

PUBLISHED BY

MACMILLAN AND Co., LIMITED,

BOMBAY, CALCUTTA & LONDON.

All Rights Reserved.

Price { $3\frac{1}{2}$ As. cloth.
3 As. paper board.

किंमत { $३\frac{१}{२}$ आणे कापडी.
३ आणे कागदी.

BOMBAY:

PRINTED AT THE "TATVA-VIVECHAKA" PRESS

मुंबई:

“तत्त्वविवेचक” छापखान्यांत छापिलें.

मराठी दुसऱ्या पुस्तकांतील धड्यांची अनुक्रमणिका.

धड्याचें नांव.	पृष्ठ.	धड्याचें नांव.	पृष्ठ.
भाग पहिला.		२३. तीन ठक ३९	
सामान्य विषय.		२४. चोरी ४१	
१. ईश्वर १		२५. बकासुराची गोष्ट ४२	
२. प्रभात-काळ (कविता.) ... २		२६. अहमद व त्याचा घोडा ... ४४	
३. वर्षाचे महिने व मुख्य		२७. सांबर व त्याचीं शिंगें ... ४६	
ऋतु ४		२८. वाघ होऊं पाहाणारा कोल्हा ४८	
४. निर्मळची जन्मा ६		२९. साखर व कैरी ह्यांचें	
५. वाईट संगत ८		भांडण ४९	
६. उनाड सुलगा. भाग पहिला—		३०. सावित्रीचें चातुर्य ५१	
त्याचें लहानपण ... १०		३१. वेहक आणि वैल ५२	
६. उनाड सुलगा. भाग दुसरा—		३२. स्वच्छता व टापटीप ... ५४	
त्याचें मोठेपण ... ११		३३. डोळ्यांचा उपयोग ... ५५	
७. वेडें कोंकरूं.—१. ... १३		३४. सृष्टीचे चमत्कार (कविता.) ५७	
८. वेडें कोंकरूं.—२. ... १५		३५. शेतकरी व भाताचें पीक	
९. हट्टी सुलगा १७		(कविता.) ५९	
१०. कोळ्याचा प्रयत्न (कविता.) १९		भाग दुसरा.	
११. चेंडू-लंगोऱ्यांचा खेळ ... २०		भूगोल-वर्णन.	
१२. मनाची बळकटी २२		३६. दिशा ६१	
१३. मधमाशी आणि गांधीलमाशी. २४		३७. शाळा-गृहाचा नकाशा ... ६३	
१४. मातीचीं दोन चित्रें ... २५		३८. खेड्यांतील मुख्य रस्त्यांचा	
१५. वहीण आणि भाऊ ... २७		नकाशा ६५	
१६. रामाचा चंद्राकरितां हट्ट ... २८		३९. सहल करणें ६८	
१७. इमानी सुंगूस ३०		४०. गांव-कामगार ७०	
१८. हुशार कुत्रा ३२		भाग तिसरा.	
१९. दयाळू सुलगा ३४		सृष्टिज्ञान आणि पदार्थ-वर्णन.	
२०. प्रजा-प्रेम ३५		४१. सकाळ, दुपार आणि	
२१. आंधळा आणि लंगडा ... ३६		संध्याकाळ ७२	
२२. कुत्रा व त्याची पडछाया ... ३८		४२. दवा आणि वारा ७३	

धज्याचें नांव.	पृष्ठ.	धज्याचें नांव.	पृष्ठ.
४३. खडू	७५	५२. मधमाशा, मध व मेण ...	९४
४४. तांबें व तांब्याचीं भांडीं ...	७६	५३. बदकें व कोंबडीं ...	९७
४५. पितळ व पितळेचीं भांडीं ...	७८	५४. चिमणी ...	९९
४६. गवतें.—१. (रान-गवतें.)	८०	५५. घोडा ...	१०१
४७. गवतें.—२. (धान-गवतें.)	८३	५६. घोड्याच्या जातीचे प्राणी ...	१०३
४८. शेतकरी व त्याचा नांगर ...	८६	५७. शरिराचे बाह्य भाग ...	१०५
४९. भाताचीं शेतें ...	८८	५८. इंद्रियें ...	१०६
५०. ऊस ...	९०	५९. रंग ...	१०८
५१. भात व भाकरी ...	९२	६०. कपडे ...	११०

भाग पहिला.

सामान्य विषय.

१. ईश्वर.

ईश्वराची शक्ति फार मोठी आहे. ती किती मोठी आहे हें आपणांस सांगतां येणार नाहीं. हें जग व त्यांतील सर्व वस्तु ईश्वरानें उत्पन्न केल्या आहेत. हें आपलें पुस्तकांचें कपाटच पाहा. हें कशाचें केलें आहे ? लाकडाचें. पण तें ज्या झाडाच्या लाकडाचें केलें आहे, तें झाड कोणीं उत्पन्न केलें ? ईश्वरानें. ह्याचप्रमाणें सर्व वस्तूंचा संबंध शेवटीं त्याच्याकडेच पोंचतो. ही जमीन व झाडे, डोंगर व पर्वत, आणि नद्या व समुद्र, हीं सर्व ईश्वरानेंच उत्पन्न केलीं आहेत.

मनुष्यें, जनावरें, पक्षी इत्यादि प्राणी ईश्वरानेंच उत्पन्न केले आहेत. ईश्वराच्या शक्तीनें गवत रुजतें, धान्य पिकतें, आणि झाडांना फुलें व फळें येतात. पाऊस तोच पाडितो, व त्याच्याच सत्तेनें वारा वाहतो.

सर्व जगास उजेड देणारा हा सूर्य पाहा ! तो नसता तर आपण वांचलों नसतों, व झाडे वाढलीं नसतीं. तो

सूर्यही ईश्वरानेंच उत्पन्न केला. तसाच रात्रीं आल्हाद देणारा चंद्र व चमकणारे तारेही त्यानेंच उत्पन्न केले.

ईश्वर आपणांला दिसत नाहीं, पण आपण जें कांहीं करितों तें सर्व त्याला दिसतें. तो सर्वांवर ममता करितो, आणि सर्वांचा सांभाळ करितो. असा थोर व मायाळू जो ईश्वर, त्याला आपण नित्य भजावें.

अभंग.

पाहूं जातां एक देव । तेणें निर्मियेलें सर्व ॥
पृथ्वी चंद्र सूर्य तारे । सर्व त्याचींच लेंकुरें ॥
अन्नपाणी तोचि देतो । प्रेमें सर्वां सांभाळितो ॥
भावें भजा तया देवा । सर्व सुखाचा तो ठेवा ॥

२. प्रभात-काळ.

श्लोक.

झाडींतुनी हे उडुनी प्रभातीं
पक्षी कसे मंजुळ शब्द गाती !
वाटे, पुढें भाट-जमाव झाला,
गानें स्तवी तो रवि-राजयाला ! ॥ १ ॥

उमाठ्यावरी येतसे सूर्य जेव्हां,
 नभीं होतसे चंद्र निस्तेज तेव्हां.
 तुझें चंद्रराया, सरे राज्य आतां,
 प्रतापी महाराज हा सूर्य येतां! ॥ २ ॥
 वरी बिंब तें लाल आलें विशाळ,
 जणूं तापलेला उठे लोह-गोळ!
 तंरूच्या शिरीं रंग येई मजेचा,
 मुलामा दिला काय तो सोनियाचा! ॥ ३ ॥
 खालीं वरी हा पसरे प्रकाश,
 चोहींकडे तो करितो प्रवेश,
 कोल्हे तसे चोर वर्नीं दडाले,
 कामें करूं सज्जन हे निघाले. ॥ ४ ॥
 कुणी स्नान आटोपुनी स्वच्छ होती,
 कुणी ईश्वरा वंदुनी प्रार्थिताती,
 कुणी पुस्तकें काढुनी वाचितात,
 मुलांना कुणी पाठही सांगतात. ॥ ५ ॥
 कुणी औत हाकूनि शेतास नेती,
 कुणी धार काढावया लागताती,

कुणी सोडुनी नेति गाई चराया,
 असे लागले लोक कामें कराया. ॥ ६ ॥
 सुटे मंद वारा, डुले सर्व रान,
 दिसे जीव आला, भरे अंगिं जोम,
 करायास कामें मना हौस वाटे,
 प्रभातीं असा फार आनंद दाटे! ॥ ७ ॥

३. वर्षाचे महिने व मुख्य ऋतु.

वर्षाचे महिने बारा असतात, व मुख्य ऋतु किंवा काळ तीन असतात.

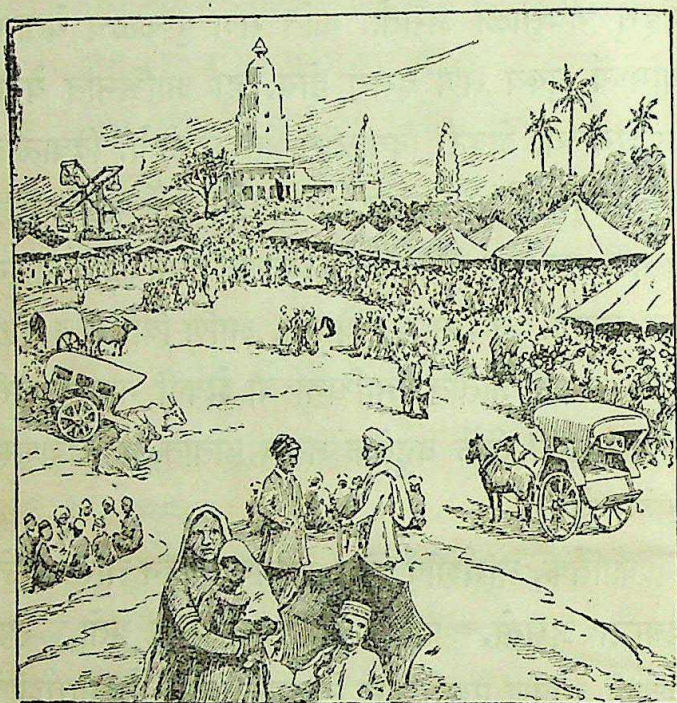
फाल्गुन, चैत्र, वैशाख व ज्येष्ठ मिळून चार महिने उन्हाळा. ह्यांपैकीं चैत्रांत गुढी-पाडव्याचा सण येतो. हा हिंदूंचा पहिला सण होय. ह्या दिवशीं घरोघर गुळ्या दिवतात. पाडव्याच्या सुमारास झाडांना नवीन पालवी व फुटून तीं शोभिवंत दिसतात. उन्हाळ्याच्या पहिल्या तीन महिन्यांत शेतकरी शेतांची मशागत करितात, व ज्येष्ठांत मृग लागले म्हणजे भात, बाजरी वगैरे पहिल्या पिकांची पेरणी करितात.

आषाढ, श्रावण, भाद्रपद व आश्विन मिळून चार महिने पावसाळा असतो. ह्यांत सण पुष्कळच येतात. त्यांमध्ये मुख्य सण दुसरा होय. हा आश्विनांत येतो. आश्विनाच्या शेवटी दिवाळीस आरंभ होतो. दिवाळींत दिवे लावून लोक आरास करितात, व मुलें फटाके उडवितात. ह्या चार महिन्यांत कोंकणांत व मावळांत पाऊस फार पडतो. नद्यांस पूर येतात, आणि विहिरी व तळीं तुडुंब भरून जातात. आश्विनाच्या शेवटी भात, बाजरी वगैरे पहिलीं पिकें बहुतेक तयार होतात, व कापणीस आरंभ होतो.

हेने कार्तिक, मार्गशीर्ष, पौष व माघ मिळून चार महिने हा हिवाळा असतो. पौषांत संक्रांतीचा सण येतो. त्या ह्या दिवशीं आपण एकमेकांस तिळगूळ वांटितों. मार्गशीर्ष व पौष ह्या महिन्यांत थंडी फार असते. माघांतही थोडीबहुत असते. ह्या चार महिन्यांत गहूं, हरभरा, व शाळू वगैरे दुसरीं पिकें तयार होतात.

वर्षाचा आरंभ चैत्र महिन्यापासून होतो, व शेवट फाल्गुनअखेर होतो.

४. निर्मळची जत्रा.

वसईजवळ निर्मळ म्हणून एक क्षेत्र आहे. तेथे शंकराचार्यांची समाधि आहे. त्या ठिकाणी दरवर्षी कार्तिकांत जत्रा भरत असते. त्या जत्रेहून भाऊराव मुलासह परत येतांना त्यांस वाटेत भिकंभट भेटले.

भिकंभट.—कां, भाऊराव, स्वारी कोठें गेली होती? बरोबर गोपही आहे!

भाऊराव.—हैं काय पुसतां! आम्ही निर्मळच्या जत्रेला गेलों होतों. तिकडून आतां परत येत आहों.

भिकंभट.—यंदां कशी काय जत्रा भरली होती?

भाऊराव.—अहो! तें कांहीं विचारूं नका! यंदां जत्रा जणू काय माणसांनीं फुलून गेली होती! देवदर्शन होण्याची फारच मारामार पडली. गोपू तर अगदीं रडकुंडीस आला! बाजार असा थाटाचा भरला होता कीं, जणू काय एक पेठच वसली होती! वाण्यांचीं, शिण्यांचीं, बोहऱ्यांचीं, माळ्यांचीं, तशींच काचींचीं व हलवायांचीं दुकानें दुतर्फा लागून गेलीं होतीं. ह्या चार-पांच दिवसांत हजारों रुपयांची घडामोड झाली असावी!

भिकंभट.—वा! तर मग खूपच मौजेची जत्रा भरली होती! बरें, गोपू, तुला भाऊंनीं कांहीं खाऊ घेऊन दिला कीं नाहीं?

गोपू.—हो! पेढे व सुकेळीं घेऊन दिलीं. आणखी पुष्कळ मौज पण दाखविली. पाळण्यांत बसून मीं झोके घेतले. चित्रांचे देखावे आणि कोल्हाट्यांचे व गारुड्यांचे खेळ पाहिले. रात्रीं पालखीपुढें नळे, चंद्रजोती कितीतरी लाविल्या होत्या!

भिकंभट.—वा! फारच मौज पाहिलीस! कायहो

भाऊराव, तुम्हांला जत्रांचा फार शौक आहे बुवा! कधीं एकादी जत्रा चुकली असें होत नसेल!

भाऊराव.—अहो, अशा जत्रांमधून निरनिराळ्या ठिकाणच्या मंडळीची सहज गांठ पडून ओळख होते; ह्याशिवाय कोठें काय होतें, कोठून कोणता माल येतो, कोणाचा कसा फायदा होतो वगैरे गोष्टी मनुष्याच्या नजरेस पडून त्याचें ज्ञान वाढतें. बरें, आतां उशीर झाला. येतो. नमस्कार!

५. वाईट संगत.

धोंडू व जगू ह्या नांवांचे दोन खट्याळ मुलगे होते. ते नेहमीं लोकांस नानाप्रकारें त्रास देत असत. लहान-मोठा कसाही मनुष्य असो, त्याला शिव्या द्याव्या; मूल पाहिलें, कीं त्याच्या खोड्या कराव्या; व साधल्यास चोरीही करावी; असा त्यांचा उद्योग सारा वेळ चालत असे.

एके दिवशीं ते दोघे मुलगे रस्त्यानें चालले असतां, नाना ह्या नांवाचा एक मुलगा त्यांस भेटला. तेव्हां ते त्याला म्हणाले, “नानू, चल, आपण खेळायला जाऊं.” तो जात नव्हता, पण त्याला त्यांनीं बळेंच ओढून नेलें. जातां जातां ते तिघेही मौज पाहाण्याकरितां एका बागेंत शिरले. तेथे एका बोरीवर बोरें पिकून पिवळीं झालीं

होतीं. तीं पाहून जगू म्हणाला, “आपण ह्यांतील कांहीं
 बोरें पाडूं या !” तेव्हां नाना म्हणाला, “आपण
 दुसऱ्याची वस्त त्याला विचारल्याशिवाय कशी घ्यावी?”
 तें ऐकून धोंडू म्हणाला, “ऊं: ! त्याचें काय मोठें ?
 दुसऱ्याची असली म्हणून काय झालें ? आणि एथें
 पाहायलातरी कोण आलें आहे ?” असें म्हणून ते
 दोघे बोरें पाडूं लागले, व नाना स्वस्थ उभा राहिला.
 मुलगे बोरें पाडीत आहेत असें पाहून, बागेचा
 रखवालदार धावत तेथें आला; तेव्हां ते तिघेजण पळून
 जाऊ लागले. पण ते बागेच्या फाटकाबाहेर येतात तों रख-
 वालदारानें त्यांस गांठलें, आणि तिघांच्याही पाठीवर पांच-
 पांच, सहासहा शिपट्या ओढल्या. तेव्हां नाना मुसमुसत
 त्या रखवालदारास म्हणतो, “अहो शिपाईबुवा, मजकडे
 काय आहे ? मीतर ह्यांना बोरें पाडूं नका, असें सांगत
 होतो. मग मला उगीचच्या उगीच तुम्हीं काय म्हणून
 मारिलें ?” रखवालदार म्हणतो, “तूं ह्या दोघां खराब
 पोरंबरोबर एथें आलास, हा काय तुझा लहान अपराध
 आहे ? ह्या अपराधाबद्दल आज तुला शासन मिळालें, हें
 फार चांगलें झालें; कारण वाईट संगतीचा काय परिणाम
 होतो, हें आतां तुझ्या ध्यानांत चांगलें राहिल !”

६. उनाड मुलगा.

भाग पहिला—त्याचें लहानपण.

शामू ह्या नांवाचा एक उनाड मुलगा होता. त्याला शिकण्याचा फार कंटाळा असे. तो अभ्यासाला बसला, म्हणजे त्यानें असें म्हणावें :—“काय बुवा ! हें शिकणें म्हणजे किती त्रासाचें काम आहे ! पाहा, आज मास्तरांनीं कितीतरी शब्द पाठ करायला दिले आहेत ! एक—का दोन—का चार ? संबंध पानचें पान दिलें आहे ! बरें, आतां आपणाला पाठ करायला लागलें पाहिजे खरें. हं, चालूं द्या शामजी !—‘शाळा’ म्हणजे ‘शिकण्याची जागा.’ छी ! ह्यापेक्षां ‘शाळा’ म्हणजे ‘कोंडवाडा’ म्हटलें तर काय हरकत आहे ? कारण शाळा व कोंडवाडा ह्या दोन्ही ठिकाणीं त्रास सारखाच ! आतां पुढें, ‘शिक्षा करणें’ म्हणजे ‘मार देणें.’ अं, हा शब्द कशाला पाठ करायला पाहिजे ? ह्याचा अर्थ मला ठाऊकच आहे ! आतां पुढें काय ? ‘आनंदकारक’—‘ज्यापासून आनंद होतो तें.’ खरें म्हटलें तर हा अर्थ नीट समजत नाहीं. मला जर कोणीं विचारिलें, तर मी असें सांगेन कीं, ‘शाळेंत न जातां नदीच्या कांठीं मजेनें फिरणें व बोरें नी चिंचा पाडून खाणें’ हें ‘आनंदकारक’ होय. नाही-

तर हा आमचा शेजारी जनू! त्याला विचारिलें तर तो म्हणेल, 'परीक्षा उतरून नवें पुस्तक मिळणें' हें 'आनंदकारक.' शाबास, जनोबा! चालूं द्या तुमची घोकपट्टी! तुमची ती खोली आणि तुमचीं तीं पुस्तकें तुम्हांसच लखलाभ होवोत! मीतर असें म्हणतां कीं, मी मोठा झाल्यावर पुस्तकाला शिवणारदेखील नाहीं! मी ह्याच वेळीं जर मोठा असतां, तर किती चांगलें झालें असतें!"

६. उनाड मुलगा.

भाग दुसरा—त्याचें मोठेपण.

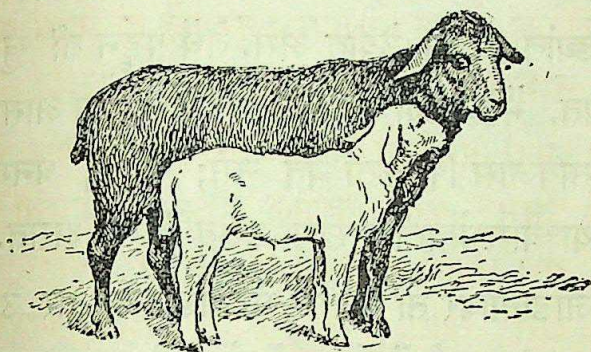
"मी केव्हां मोठा होईन, असें मला झालें होतें, आणि आतां मी ताडाएवढा मोठा वाढलों आहे; पण कोण हे माझे हाल! परंतु त्याचा दोष कोणाकडे? माझ्याकडेच! लहानपणीं मी शाळेंत जाण्याचें निमित्त करून इकडे-तिकडे भटकत असें, त्याचें हें फळ!"

"बाबा म्हणत, 'अरे शाम्या, पुस्तक घेऊन बैस. खरडे-तरी लिही. निदान अक्षर चांगलें झालें, तर एकादा वाणी-तरी तुला जमाखर्च लिहावयास ठेवील! पण जर तुला कांहींच आलें नाही, तर तुला कुत्रादेखील पुसणार नाही!' तसेंच आई म्हणे, 'शामू, अरे शामू! तूं दिसण्यांत

सुरेख गोरा गोमटा आहेस, आणि मला फार आवडतोस; पण शिकण्याकडे तुझे लक्ष नाही, हें फार वाईट आहे! अरे, तूं जर ठोंब्या निघालास तर पुढें हा माझा मुलगा असें म्हणावयासदेखील मला लाज वाटेल!”

“आतां आमच्या जनूची गोष्ट पाहा! पण त्याला आतां ‘जनू’ कोण म्हणेल? ‘जनार्दनपंताची’ गोष्ट पाहा, असें म्हटलें पाहिजे! तो बिचारा कांहीं खेळत नसे असें नाही, पण त्याचें लक्ष खेळण्यापेक्षां शिकण्याकडे अधिक. तो घरीं जितकें शिके, तितकें मी शाळेंत देखील शिकत नसें! तोही मोठा झाला आहे; पण माझ्याहून त्याची स्थिति किती निराळी आहे बरें! मला लोक ठोंब्या—पशु—म्हणतात; आणि त्याची चोहोंकडे कीर्ति गाजून राहिली आहे! माझी चुकी मला आतां दिसते; पण आतां दिसून काय उपयोग? म्हणतात ना, ‘बैल गेला नी झोपा केला,’ तशांतली गत! आतां मला वाचावेसें वाटतें, पण ही पोटाची खळगी भरण्याला सारा दिवस काबाडकष्ट केले पाहिजेत! ते करून वाचण्यास वेळ मिळणार कसा? एकंदरीनें धिक्कार असो माझ्या जिण्याला!!”

७. वेढें कोंकरूं.—१.

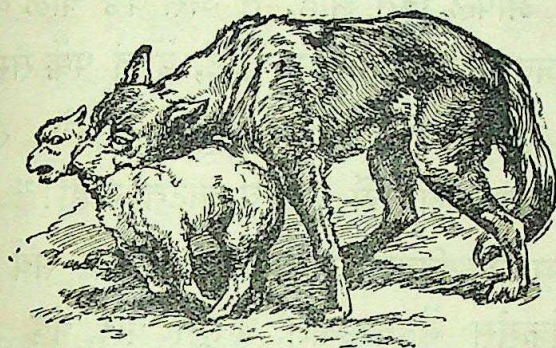
एका धनगरापाशीं पुष्कळ मेंढरें व कोंकरें होतीं. त्यांच्या चाऱ्यापाण्याची व्यवस्था तो फार चांगली ठेवी. एकाद्या मेंढरास किंवा कोंकरास कांहीं आजार झाला, तर तो त्याला अतिशय जपे. डोंगर चढतांना एकादें कोंकरूं थकलें, तर तो त्यास खांद्यावर घेई. सारांश, तो त्या मेंढरांची व कोंकरांची पोटच्या पोरोंप्रमाणें निगा राखीत असे.

त्याप्रमाणेंच मेंढरें व कोंकरें रानांत चरत असतां त्यांना रंजविण्यासाठीं तो पांवा वाजवी, व त्यांच्या तोंडाचीं गाणीं गाई. अशा प्रकारें त्या मेंढरांना व कोंकरांना फार सुख होत असल्यामुळें, तीं चांगलीं

गुबगुबीत झालीं होतीं. मात्र त्यांना सावजांपासून उपद्रव होऊं नये, म्हणून रात्रीच्या वेळीं तो धनगर त्यांना मेंढवाड्यांत कोंडून ठेवीत असे. तेथें पडून तीं खुशाल झोप घेत. मेंढवाड्याच्या आंत तर काय, पण आसपास-सुद्धां सावजांस फिरकतां येत नसे; कांकीं, धनगराचे कुत्रे त्याच्यासभोंवतीं राखण करीत फिरत असत.

उजाडल्यावर तो धनगर मेंढवाड्याचें दार उघडी, तेव्हां आंतील सर्व मेंढरें व कोंकरें बाहेर पडून रानांत चरावयास जात. असा क्रम पुष्कळ दिवस चालला होता, व तीं सर्व मेंढरें व कोंकरें आनंदांत राहिलीं होतीं. पण त्यांमध्ये एक अल्लड व मूर्ख कोंकरूं होतें, त्याला मेंढवाड्यांत राहाणें आवडेनासें होऊन, त्याच्या मनांत भलभलतेच विचार येऊं लागले.

८. वेडें कोंकरूं.—२.

एके दिवशीं तें कोंकरूं आपल्या आईस म्हणालें,
 “बरे, आपला धनी आपणांला ह्या वाड्यांत रोजच्यारोज
 रात्री कोंडून ठेवितो, तें काय म्हणून ? तो कुत्र्यांस कोंडीत
 नाही, हवें तिकडे फिरूं देतो, आणि आपणांसच कां
 बरें त्याचा एवढा जाच ? खरोखर, आपणांवर हा त्याचा
 निवळ जुलूम आहे ! मला मोकळेपणीं हवें तिकडे
 फिरण्याची मोठी हौस आहे ; असें कोंडून घेणें मला
 पळींच आवडत नाही ; म्हणून संधि सांपडली कीं,
 एन पळून जावें असा मीं बेत केला आहे.”

या कोंकराची आई म्हातारी असून मोठी शाहाणी
 होतऱ्ही त्यास म्हणाली, “बाळा, हें तुझें बोलणें अगदीं
 वेडेपण आहे. आपला धनी आपणांवर फार ममता

करितो. म्हणून तो आपणांला ठेवील तसें आपण राहावें, ह्यांतच आपलें हित आहे. तूं असे वेडे चाळे करशील तर तुजवर कठीण प्रसंग येईल, हें तूं पक्कें समज.” सव

तें वेडें कोंकरूं आईस म्हणतें, “बये, तूं कांहीं म्हण, पण मला तसें मुळींच वाटत नाही!”

मग त्या दिवशीं संध्याकाळीं धनगर सर्व मेंढरांस व कोंकरांस मेंढवाड्यांत घालून दार बंद करणार, इतक्यांत तें कोंकरूं त्याची नजर चुकवून कळपांतून हळूच निसटून गेलें; व एका झुडपामागें लपून बसलें. मग रात्रीं, जिकडे-तिकडे सामसूम झाल्यावर, तें मोकळ्या मैदानांत येऊन हवें तसें नाचूं बागडूं लागलें.

पुढें कांहीं वेळ मैदानांत चरून तें जंगलांत शिरलें. तों एकाएकीं एक मोठी लांडगी दरीतून बाहेर आली, व किंकाळ्या फोडूं लागली! तिचा तो भयंकर शब्द ऐकून त्या कोंकराची गाळण उडाली! इतकांत लांडगीची नजर त्यावर जाऊन तिनें त्यास रून, फाडून खाळें.

९. हट्टी मुलगा.

पुंडू ह्या नांवाचा एक हट्टी मुलगा होता. तो सकाळीं निजून उठतांना, शाळेंत जातांना, जेवतांना, नेहमीं हट्ट करीत असे. सांगितलेली कोणतीही गोष्ट संतोषानें करण्याचें त्यास ठाऊकच नव्हतें.

रथसप्तमीच्या दिवशीं घरांत खीर केली होती; ती सर्वांबरोबर पुंड्यासही वाढावयाची तितकी वाढली. पण त्याला तेवढी पुरेशी न वाटून, मला वाडगा भरून खीर पाहिजे, असा हट्ट धरून तो बसला ! घरांतील माणसांनीं त्याची पुष्कळ समजूत केली, तरी तो कांहीं केल्या ऐकेना. सरतेशेवटीं त्यानें भोकाड पसरलें; व आपल्यापुढची खिरीची वाटी भिरकावून देऊन तो रागारागानें एका अडगळीच्या खोलींत गेला, आणि घोंगट घालून तेथें पडून राहिला. इतक्यांत त्या अडगळींतून एक विंचू येऊन त्याच्या पायास सडकून डसला ! त्यामुळें पुंड्याची अगदीं खोडाबिडी होऊन, दोन दिवसपर्यंत त्यास घराबाहेर पडतां आलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं त्या गांवची जत्रा होती. ती पाहावयास

घरचीं बहुतेक माणसें गेलीं, पण पुंज्याला घरांतच पडून राहावें लागलें! घरांतील इतर मुलांबाळांना चित्रें, खाऊ वगैरे जिनसा वडील माणसांनीं घेऊन दिल्या, पण पुंज्याकरितां कोणी कांहीं आणिलें नाहीं. तेव्हां त्याला फारच वाईट वाटून तो ओकसाबोकशीं रडूं लागला.

पुंज्याला बोध करण्यास ही संधि बरी आहे असें पाहून, त्याचा बाप त्याला म्हणतो, “पुंज्या, पाहिलास ना हट्टाचा कसा परिणाम होतो तो? तूं जर काल खिरीकरितां हट्ट करून रुसून त्या अडगळींत जाऊन निजला नसतास, तर तुला विंचू चावला नसता, जत्रा पाहावयास सांपडली असती, आणि इतर मुलांप्रमाणें खाऊही मिळाला असता. तर आतां आजपासून तूं हट्ट सोडून दे कसा!”

बापाचा तो बोध पुंज्याच्या मनावर चांगला ठसला, आणि त्या दिवसापासून त्यानें हट्ट सोडून दिला.

१०. कोळ्याचा प्रयत्न.

अभंग.

एका कोळियानें एकदां आपूलें ।
 जाळें बांधियेलें उंच जागीं ॥
 तेथुनी सुखानें खालतीं तो आला ।
 परी मग झाला कष्टी बहू ॥
 मागुती जाळिया-माजि जातां येना ।
 धाग्यावरुनी पुन्हा—पुन्हा पडे ॥ १ ॥

कामदा.

चार वेळ तो ह्यापरी पडे । जाय बापुडा भागुनी, पुढें ॥
 आस खुंटली, येतसे रडें । आंग टाकुनी भूमिसी पडे ॥ १ ॥

अंजनी गीत.

फिरुनि एकदां धीर धरुनियां ।
 लागे हळुहळु वरतिं चढाया ॥
 जाळ्याजवळी परि पोंचुनियां ।
 आदळला खालीं ॥ १ ॥

साक्या.

पांचहि वेळां यत्न करुनियां आलें यश न त्याला ॥
 गरिब बापुडा कोळी तेव्हां दुःखी अतिशय झाला ॥ १ ॥
 हिंमत धरुनी फिरुनि आणखी धागा चढुनी गेला ॥
 परि जाळ्यामधिं शिरतांना तो झोक जाउनी पडला ॥ २ ॥

दिंडी.

“अहा ! मज ऐसा दैव-हत प्राणी ।

खचित जगतीं या दिसत नसे कोणी !” ॥

निराशेनें बोलुनी असें गेला ।

परी चित्तीं स्वस्थता न ये त्याला ! ॥ १ ॥

अभंग.

मग वेगें वेगें उठे । धागा चढूं लागे नेटें ॥

बहु घेई खबरदारी । जाई, पोंचे जाळ्यावेरीं ॥

हळुच मग आंत शिरे । पोटीं आनंदानें भरे ॥

“निश्चयाचें ऐसें बळ । तुका म्हणे तेंचि फळ” ॥१॥

११. चेंडू-लगोऱ्यांचा खेळ.

ह्या खेळास आठ, दहा, बारा असे गडी लागतात. प्रथम निमेनिम गडी वांटून दोन टोळ्या बनवितात. नंतर कोणीतरी लगोऱ्यांची निमुळती उतरंड रचितो, व ती मधोमध राहील अशा रितीनें दोन्ही बाजूंस दोन्ही टोळ्यांतील मोहरपी खेळाच्या हद्दी ठरवितात; त्यांस फज्जा म्हणतात. मग दोन्ही टोळ्या उतरंडीच्या दोन्ही बाजूंस कांहीं अंतरावर समोरासमोर उभ्या राहिल्यावर खेळास आरंभ होतो.

पहिल्यानें ओलीसुकी करून ठरेल त्या टोळीं-
 तील एक गडी फज्जावर उभा राहून उतरंड पाड-
 ण्यासाठीं तिजवर नेम धरून चेंडू फेकतो. हा नेम.
 चुकला व दुसऱ्या टोळींतील कोणीही तो चेंडू झेलला,
 तर चेंडू मारणाऱ्या गड्यास त्याच्या टोळीपैकीं दुसरा
 कोणीतरी उतरंड पाडीपर्यंत स्वस्थ राहावे लागते.
 परंतु कोणीही चेंडू झेलला नाही तर त्यास पहिल्या-
 प्रमाणेंच आणखी दोन वेळां चेंडू फेकण्याचा हक्क
 असतो. ह्याप्रमाणे प्रत्येक गड्यास तीनदां चेंडू
 फेकण्याचा हक्क असतो.

8365

खेळणाऱ्या गड्यानें उतरंड पाडिली, आणि तो
 चेंडू किंवा लगोरी कोणीही झेलली नाही, तर त्याच्या
 टोळींतील मोहरपी दुसऱ्या टोळीच्या फज्जावर येऊन
 उभा राहातो; आणि दुसऱ्या टोळीचा मोहरपी उत-
 रंडीजवळ उभा राहून फज्जावरील मोहरप्यावर नेम
 धरून चेंडू फेकतो. चेंडू त्यास लागल्यास पहिल्या
 टोळीचा खेळण्याचा हक्क जातो व तो दुसरीस
 मिळतो. परंतु त्यास चेंडू न लागतां, पहिल्या टोळीं-
 तील गड्यांनीं पुन्हा उतरंड रचिली, तर दुसऱ्या
 टोळीवर डाव लागू होतो. तथापि उतरंड रचून

होण्यापूर्वी ती रचनाच्या गड्यास मोहरण्याने चेंडू मारिला तरीसुद्धा डाव फसतो. म्हणून पहिल्या टोळीतील कांहीं गडी तो चेंडू दुसऱ्या टोळीच्या मोहरण्याच्या हातीं लवकर येऊं नये म्हणून पायानें दूर ढकलीत नेतात व दुसरींतील गडी चेंडू लवकर त्याच्या हातीं पडेल असें करीत असतात.

१२. मनाची बळकटी.

रामा.—कसें काय सदू, चलतोस ना? सगळीं मुलें निघालीं! आजचा चेंडू-दांडूचा खेळ पाहाण्यासारखा होणार आहे; कारण सर्व गडी सारखे पटाईत आहेत!

सदू.—तें खरें; पण आई अजून आली नाही, ह्याला कसें करावें? तिनें मला बजावून सांगितलें आहे कीं, “मी परत आल्यावांचून एथून हालूं नको.”

रामा.—अरे, तुझी आई मावशीकडे गेली आहे, नाही का? आणि मावशीतर आजारी आहे म्हणून काल तूं म्हणत होतास; तर ती इतक्यांत कसची येते? तूं आतां वेळ लावशील तर हा खेळ सुरूसुद्धा होईल! मग आपल्या जाण्याचा काय उपयोग? पाहा बुवा! तूं येत नसलास, तर मी जातों आपला.

सदू.—रामा, असें काय बरें करतोस ? जरा थांब.
घटकेचा कांहीं प्रहर होत नाही.

रामा.—अरे, खेळाचा रंग निघून गेल्यावर मग जाण्यांत काय बरें अर्थ आहे ?

सदू.—रामा, काय सांगूं ! जाण्याकरितां माझाही जीव वळवळत आहे. पण मी अडकून पडलों, ह्याला काय करूं ?

रामा.—बरें, मी थोडा वेळ तुझें घर संभालितों; तूं पळत पळत जाऊन आईला घेऊन ये.

सदू.—हो गड्या, ही युक्ति ठीक आहे ! अरे, पण मी येईपर्यंत घरांतून हालूं नको, म्हणून आईनें मला ताकीद केली आहे, तेव्हां कांहीं झालें तरी मला जातां येत नाही. तर, मला वाटतें, तूंच माझ्याकरितां आईकडे एक हेलपाटा घेशील, तर बरें होईल.

रामा.—एवढी खटपट करण्याचें मला मुळींच कारण नाही ! तुला यात्र्याचें नसेल, तर हा मी चाललों पाहा !

सदू.—अरे रामा, तूं माझा सोबती, म्हणून मी तुला तसें म्हटलें. असो, तुझी मर्जी ! तूं आपला खुशाल जा ! मला माझ्या आईच्या आज्ञेपेक्षां खेळ जास्त नाही !

१३. मधमाशी आणि गांधीलमाशी.

मधमाशी.

गांधीलमाशी.

एके दिवशीं एका गांधीलमाशीची व मधमाशीची गांठ पडली. तेव्हां गांधीलमाशी मधमाशीला म्हणते, “काय गे तार्ई, लोक माझा नेहमीं कंटाळा करितात, आणि तुला अतिशय चाहतात, ह्याचें कारण काय ? तूं च पाहा बरें ! माझें आंग सोन्यासारखें पिवळें धमक व चकचकीत असून, माझे पंखतरी किती छानदार आहेत ! तशीच माझ्या आंगाची ठेवण किती सुबक आहे ! असें असतां लोक एकसारखे माझ्यावर उठलेले असतात ; आणि तुझ्या आंगीं माझ्या सारखे कांहींच गुण नसून, ते आपले तुझ्याशीं गोड ! तर ह्याचें इंगिततरी काय आहे ?”

मधमाशी उत्तर करिते, “ह्याचें कारण उघडच आहे. हें बघ, तूं दिसण्यांत फार सुरेख आहेस खरी ; पण तूं कधींही लोकांच्या उपयोगीं पडत नसून, त्यांना उपद्रव-मात्र देतेस. ह्यामुळें तूं त्यांना दृष्टीससुद्धां नकोशी होतेस. आतां माझें असें आहे कीं, मी जरी दिसण्यांत

छानदार नाहीं, तरी मी सारा दिवस लोकांच्या उपयोगा-
करितां मध जमवीत असतें; आणि मजकडून त्यांना
उपद्रव फारकरून होत नाहीं; म्हणून मला ते चाहतात.
माझ्याप्रमाणेंच तूं जर लोकांच्या उपयोगीं पडून त्यांना
त्रास देण्याचें सोडून देशील, तर ते तुलाही चाहतील, हें
तूं पक्कें ध्यानांत ठेव. नुसत्या सुरेखपणाचा उपयोग
काय? लोकांना उपद्रव न देतां, आपण त्यांच्या
उपयोगीं पडलों, तरच ते आपणांवर प्रेम करितात.”

१४. मातीचीं दोन चित्रें.

विनायक ह्या नांवाचा सातआठ वर्षांचा एक मुलगा
होता. तो आपल्या आजोळीं गेला असतां त्याच्या मामानें
त्यास मातीचीं दोन चित्रें दिलीं, आणि म्हटलें, “विनू,
आज मी जत्रेला गेलों होतो, तेथून हीं चित्रें आणिलीं
आहेत. ह्यांतलें एक तूं घे आणि दुसरें यमीला दे. नीट
संभाळून ने हो, फोडूं नको.”

विनायकाला चित्रें पाहून मोठा आनंद झाला. पण, तीं
घेऊन तो लगबगीनें घरीं येत असतां, एक चित्र त्याच्या
हातून पडून फुटलें; तें पाहून त्याला फार वाईट वाटलें.

मग त्यानें मनांत विचार केला कीं, दोन्ही चित्रें
सारखीच होतीं, आणि माझे अमुक व यमीचें अमुक

असैं कांहीं मामानें सांगितलें नव्हतें. तेव्हां फुटलें तें चित्र यमीचें, असैं म्हणण्यास हरकत कोणती ?

मग फुटलेल्या चित्राचे तुकडे खिशांत भरून तो घरीं गेला आणि शाबूत असलेलें चित्र आईस दाखवून म्हणाला, “आई, हें पाहा, मामानें मला कसें छानदार चित्र दिलें आहे ! यमीला असेंच एक दिलें होतें, पण तें मी घेऊन येत असतां माझ्या हातून पडून फुटलें ! हे बघ, त्याचे तुकडे माझ्या खिशांत आहेत !”

“पण विनू, फुटलें तेंच चित्र यमीचें कशावरून ? मामानें त्याला कांहीं खूण करून दिली होती का ?” हे आईच्या तोंडचे शब्द ऐकून विनायक गोंधळला ; त्याला कांहींच उत्तर देतां येईना. तेव्हां आई त्यास म्हणाली, “मामानें दोन्ही चित्रें जर यमीपाशीं दिलीं असतीं, आणि तिच्या हातून एक फुटलें असतें, तर त्याचे तुकडे तूं घेतास काय, सांग बरें ?”

ह्यावर विनायक काय बोलतो ? तो मनांत खजील झाला ; आणि म्हणाला, “खरेंच, आई ! हा माझाच अपराध ! तर आतां हें चांगलें राहिलेलें चित्र तूं यमीला दे.” हें ऐकून आई त्यास पोटाशीं धरून म्हणाली, “शाबास, बाळ ! ठीक बोललास ! आतां तुला मी दुसरें

चित्र घेऊन देतें. तूं कांहीं आपल्या मनाला वाईट वाटूं देऊं नको."

१५. बहीण आणि भाऊ.

बहीण.—भाऊ, काल मी तुला आरसा देत नव्हतें; तूं माझ्या हातांतून तो हिसकून घेतलास आणि खाली पाडून फोडलास. आतां मी आपली बाहुली तुला देत नाहीं. तूं मोडलीस तर काय करूं ?

भाऊ.—ताई, मीं का सुद्धास तुझा आरसा फोडला ? माझ्या हातून तो पडला आणि फुटला, त्याला मीं काय करावें ? पण ताई, आरशाची गोष्ट निराळी आणि बाहुलीची निराळी. बाहुली मोडण्याचें मुळींच भय नाहीं. मी ती पाहून लागलीच तुझी तुला देतो.

बहीण.—तें कांहीं असो, मी आपली बाहुली तुला कांहीं देणार नाहीं. तूं माझ्याशीं उगीच लगट करूं नको. भाऊ, दूर हो ! नाहीतर मी आईला सांगेन.

भाऊ.—बरें, जा ! नाही देत तर नाही ! काय ती भिकारडी बाहुली ! तुझी तूंच घेऊन बैस ! मला बाबांनीं एक सुरेख इंग्रजी बाजा आणून दिला आहे ; तो तुला कोठें ठाऊक आहे ? त्याच्यापुढें तुझी बाहुली कसपटा-

प्रमाणें आहे! तो बाजा मी तुझ्या दृष्टीसदेखील पडूं देणार नाही. अहाहा! काय त्या बाजाची मौज! मी गच्चीवर जाऊन तो आतां वाजवीत बसतो.

बहीण.—जा, बैस वाजवीत! मी पाहिला आहे तुझा तो बाजा! नको त्याचा एवढा डौल दाखवू!

भाऊ.—काय म्हणतेस, तूं बाजा पाहिला आहेस? केव्हां ग पाहिलास? तो आणिल्यापासून तर माझ्या फडताळांत आहे!

बहीण.—बाबा तुझ्याआधीं तो मलाच देत होते; पण मी त्यांना म्हटलें, 'मला नको तो बाजा; मला बाहुलीच द्या.' अहाहा! माझी बाहुली कितीतरी सुरेख आहे! मी आतां मुलींना बोलावून हिचें लग्न करीन!

भाऊ.—बरें ताई, तिच्या लग्नाच्या वेळीं मी आपला बाजा वाजवीन; मगतर तुझा राग जाईल ना?

बहीण.—अरे! राग कशाचा, भाऊ? तूं नीट सोईनें वागलास, तर आपलें भांडण कधींच व्हावयाचें नाही.

भाऊ.—बरें ताई, आजपासून मी तसाच वागेन.

१६. रामाचा चंद्राकरितां हट्ट.

एके दिवशीं संध्याकाळीं कौसल्या राणी आपल्या वाड्याच्या गच्चीवर रामास मांडीवर घेऊन बसली होती.

त्या दिवशीं पूर्णिमा असल्यामुळे चंद्र फार तेजस्वी दिसत होता. तो पाहातांच राम खुदकन हसला, आणि तो घेण्याकरितां त्यानें आपले चिमुकले हात पुढें केले !

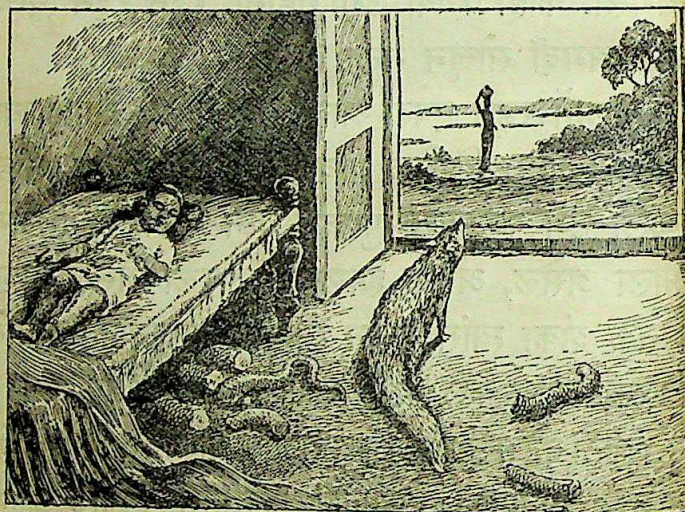
राणी म्हणाली, “बाळा, तुला काय पाहिजे ? चांदोबा पाहिजे काय ? तो तुझ्या हाताला कसा येईल ? तो फारच दूर आहे. हा घे हिऱ्याचा चांद ! हें हिऱ्याचें सूर्यफूल घे !” पण रामानें ते दागिने घेऊन भराभर फेकून दिले आणि चंद्राकडे बोट दाखवून तो रडूं लागला. कांहीं केल्या उगा राहीना. रडून रडून त्याचा घसा अगदीं सोखून गेला.

मुलानें रडून एवढा आकांत कां केला, हें पाहाण्याकरितां आंतून कित्येक बाया तेथें आल्या. त्यांनींही त्याला उगें करण्याचा पुष्कळ यत्न केला. हा निजेस आला असेल, अथवा ह्याला दृष्ट पडली असेल, अशा अनेक शंका त्यांस येऊन त्यांनीं आपल्याकडून होते तितके उपाय केले; परंतु रामाचें रडें बंद होईना !

शेवटीं कौसल्येनें दशरथ राजास बोलावून आणविलें. मुलाच्या प्रकृतींत एकाएकीं कांहींतरी बिघाड झाला असावा, असें वाटून राजाला मोठी काळजी उत्पन्न झाली. तेव्हां त्यानें ताबडतोब सुमंत प्रधानास बोलाविलें.

सुमंत मोठा चतुर पुरुष होता. त्यानें सर्व हकिकत एव
समजून घेऊन एक आरसा आणविला, व तो रामास सा
म्हणाला, “बाळा, हा धर तुला चांदोबा!” असें
म्हणून, चंद्राचें प्रतिबिंब आंत दिसेल असा आरस मु
धरून, त्यानें तो रामाच्या हातीं दिला. आरशांत चंद्राचें गे
प्रतिबिंब दृष्टीस पडतांच, रामाला आनंद होऊन ते च
उगा राहिला व पूर्वीप्रमाणें हसूं खेळूं लागला!

१७. इमानी मुंगूस.

एका बाईनें एक मुंगूस पाळिलें होतें. त्या मुंगूसास तुक
तिचा फार लळा लागलेला होता. तें तिच्या घरांत अस

एकाद्या मुलाप्रमाणें वावरत असे, ह्यामुळें त्या घरांत सापाकिरडांची अगदीं भीति नसे.

एके दिवशीं असें झालें कीं, ती बाई आपल्या तान्ह्या मुलाला बाजेवर निजवून पाणी आणावयास नदीवर गेली. इतक्यांत एक मोठा साप घरांत शिरून त्या बाजेवर चढूं लागला. मुंगसाची दृष्टि त्याजवर जातांच, मुलाला हा चावणार असें पाहून, त्यानें ताबडतोब सापावर उडी घातली आणि त्याचीं खांडोळीं करून टाकिलीं !

मुलाची आई घरीं येते तों दारांतच मुंगूस तिच्या दृष्टीस पडलें. त्याचें तोंड रक्तानें भरलेलें होतें. आपला पराक्रम तिला दाखविण्याकरितांच जणू काय तें तिच्या तोंडाकडे पाहात राहिलें ! पण तिला वाटलें कीं, मुंगसानें आज आपलें मूल मारून खाळें ! तेव्हां तिला जो राग आला, त्याच्या झपाट्यांत तिनें भरलेला हांडा मुंगसाच्या डोक्यावर टाकिला. त्यामुळें मुंगसाचें डोकें फुटून तें तात्काळ मरण पावलें.

पुढें ती बाई बाजेजवळ जाऊन पाहाते, तों सापाचे तोंडाकडे तिच्या दृष्टीस पडले व मूलही खुशाल निजलें. घरांत असल्याचें तिला आढळून आलें. तेव्हां बिचाऱ्या इमानी

मुंगसाचा आपण उगाच प्राण घेतला असें पाहून तिला नेत
फारच दुःख झालें. ती म्हणाली, “मीं किती उतावीळ- त्यां
पणा केला ! जळो माझा राग ! किती गुणी माझे मुंगूस ! व तें
त्यानें साप मारून माझ्या बाळास वांचविलें ! असें असतां कृत
अविचारानें मीं त्या गरिबाचा व्यर्थ जीव घेतला !!” अस

१८. हुशार कुत्रा.

रामराव मोरे ह्यांनीं एक कुत्रा बाळगिला होता. तो आप
त्यांच्या घराची राखण उत्तम प्रकारें करी. एके ते त
दिवशीं रात्री रामरावांच्या घरीं चोर आले. तेव्हां एक
कुत्रा चोरांवर भोंकूं लागला. कुत्र्यानें गप्प राहावें मुम
म्हणून एका चोरानें त्याजपुढें भाकरीचा तुकडा अर्थ
टाकिला. पण त्यास न शिवतां कुत्रा तसाच भोंकत
राहिला. तेव्हां दुसऱ्या चोरानें आपल्या पिस्तुलाचा नेम लाग
त्याजवर धरला. तें पाहून कुत्र्याला वाटलें कीं, आपलें कुत्र
कांहीं न चालतां फुकट जीवमात्र जाईल. म्हणून तो लाग
तेथून पळत जाऊन एका झाडाच्या आड लपून बसला. ती

इकडे चोरांनीं घरांत शिरून रामरावांची पैशा- सांप
अडक्याची पेटी बाहेर काढिली; पण ती फार मजबूत जें
असल्यामुळे, ती लागलीच फोडून आंतील ऐवज त्यांना

नेतां येईना. तो पुढें केव्हांतरी नेतां येईल, असें म्हणून त्यांनीं ती पेटी घराजवळच एका शेतांत पुरून ठेविली व ते तसेच निघून गेले. त्या चोरांचें हें सर्व कृत्य कुत्र्यानें पाहून ठेविलें.

सकाळीं रामराव चोरी झाली म्हणून खेद करित असतां, कुत्रा त्यांच्या धोतराचा पदर तोंडांत धरून त्यांस एकसारखा ओढूं लागला. पण रात्रीं कुत्र्यानें आपली कामगिरी नीट बजाविली नाहीं असें समजून, त्याजवर उलटे डाफरूं लागले. इतक्यांत जवळच्या एका मनुष्यानें त्यांस म्हटलें, “कुत्रा इतका वेळ तुमचा पदर धरून ओढीत आहे, ह्यांत कांहींतरी अर्थ असावा; तर तो कोठें नेतो तें पाहा ना बरें?” तें म्हणणें रामरावांस पटून ते कुत्र्यामागून जाऊं लागले. जातां जातां जेथें चोरांनीं पेटी पुरली होती तेथें कुत्र्यानें त्यांस नेलें, व तो ती जागा पायांनीं उकरूं लागला. ह्याचा अर्थ रामरावांच्या लक्षांत येऊन, त्यांनीं ती जागा खोल उकरली, तों पेटी जशीच्या तशीच सांपडली! तेव्हां कुत्र्याच्या हुशारीचें व इमानीपणाचें आश्चर्य त्यांना वाटलें, तें किती म्हणून सांगावें?

१९. दयाळू मुलगा.

एकदां पुष्कळ मुलें एके ठिकाणीं जमून झोंपाळ्यावर मु
झोके घेत होतीं. त्यांपैकीं कित्येक झोंडपणा करून त्या
गरीब व साळसूद मुलांची पाळी आली असतां त्यांनुस
मार्गे सारीत, व आपण पुढें घुसून झोके घेत. असें होत अर
होतां एका गरीब मुलाची पाळी आली. तो पुढें जात काम
लागला तों एका दांडग्या मुलानें त्याला ठोसा देऊन मा त्या
सारिलें. तेव्हां तो रडत रडत एकीकडे जाऊन बसत बरोव
काय

ज्या मुलानें ठोसा दिला होता, तो त्या बिचाऱ्याचा वळ
रडण्याकडे लक्ष न देतां, खुशाल झोके घेत बसला. बलि
सर्व एका दयाळू मुलाच्या लक्षांत आल्यावरून, त्या गरीब आहे
मुलाची त्याला कींवा आली; व त्याची स्वतांची पाकिंवा
आली, तेव्हां आपण झोंपाळ्यावर न बसतां, त्यानें त
रडत बसलेल्या मुलास बसविलें, व त्याची हौस पुरी केव्हण

झोके घेण्यास मिळाल्यामुळें तो गरीब मुलगा पाही
खूश झाला. त्याची ती आनंदाची मुद्रा पाहून त्या दय
मुलास जितका आनंद झाला, तितका त्यास झोंपाळ्या उघड
बसून दहा वेळां झोके घेतल्यानेंही झाला नसता ! भुभेव
भास

२०. प्रजा-प्रेम.

मुसलमानी धर्माच्या मुख्यास खलीफा असें म्हणतात. त्याजकडे राज्याचाही अधिकार असतो. त्या खलिफांपैकीं दुसरा खलीफा उमर नांवाचा होता. त्यानें एकदां एका अरबाची नेमणूक सुभेदारीवर केली. तो अरब आपल्या कामावर रुजू होण्यापूर्वी खलिफाची भेट घेण्याकरितां त्याजकडे गेला. त्या वेळीं खलीफा हा आपल्या मुलांबरोबर खेळत होता. तें पाहून, अरब मनांत म्हणतो, काय हो! हा एवढा थोर माणूस, आणि हा मुलांबरोबर खेळतो! हा शुद्ध पोरकटपणा नव्हे काय? नंतर तो खलिफास म्हणाला, “माझीं मुलें कितीतरी देखणीं आहेत! पण मीं त्यांना असें कधीं खेळविलें नाहीं! पाकेंवा त्यांच्याशीं असा लडिवाळपणाही केला नाहीं!” तें पाहें त्या अरबाचें बोलणें ऐकून खलीफा त्यास केव्हणाला, “स्वतःच्या मुलांवर ज्या माणसाचें प्रेम नाहीं, त्याला प्रजेची कळकळ किती असणार, हें थोडकेंच आहे! तुझ्या सारख्या कठोर मनाच्या मनुष्यास सुभेदार केलें असतां, रयतेस सुख होण्याची मुळींच माशा नाहीं! जा, तुझी नेमणूक मी रद्द करतो!”

२१. आंधळा आणि लंगडा.

एकदां एक आंधळा माणूस रस्त्यानें काठी टेकीदोषे
 टेकीत चालला होता. थोडें दूर गेल्यावर त्याला
 अवघड वाट लागली. तेथें त्याला काठीचा फारसे
 उपयोग न होऊन तो एकसारखा ठेचाळूं लागला
 तेव्हां आतां आपण ह्या वाटेतून कसे निभाव
 जाऊं, अशी काळजी करीत तो एका दगडावर बसला

इतक्यांत त्याच्यामागून एक लंगडा मनुष्य तेथें आला. तो त्या आंधळ्या माणसास पाहून म्हणतो, “काय रे बाबा ! असा एथें कां बसलास ?”

आंधळा म्हणतो, “महाराज, काय करूं ? वाट-तर बिकट, आणि डोळ्यांनीं पडलों आंधळा ! तेव्हां ह्या वाटेंतून पार कसें पडतां येईल ह्या काळजींत मी आहे. महाराज, तुम्ही मला कांहीं मदत कराल तर पाहा.”

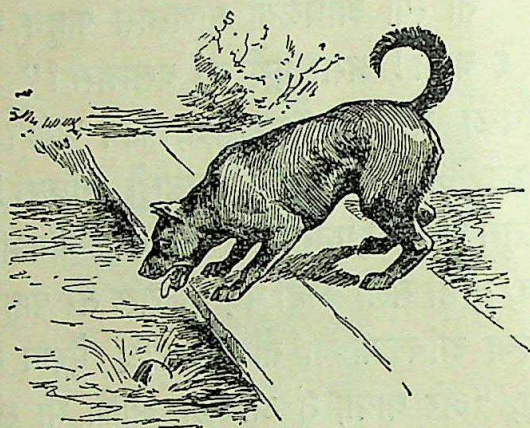
हे त्या आंधळ्याच्या तोंडचे शब्द ऐकून लंगडा म्हणाला, “अरे बाबा, तूं आंधळा आणि मी लंगडा ! मीच कसाबसा एक-एक पाऊल टाकीत रखडत चाललों आहे ; तर मजकडून तुला कशी बरें मदत होणार ?”

आंधळा म्हणतो, “गड्या, तुझे डोळे चांगले आहेत, व माझे पाय शाबूत आहेत ; तर मी तुला आपल्या पाहुंगळीस घेतों, व तूं मला वाट सांग ; म्हणजे आपण कीदोघेही ह्या अडचणींतून पार पडूं.”

हें त्या आंधळ्याचें बोलणें लंगड्यास पसंत पडून, गारजे दोघेही एकमेकांच्या मदतीनें त्या बिकट वाटेंतून गलपार पडले !

अशा प्रकारें सर्व मनुष्यें एकमेकांच्या उपयोगीं सल्लोडतील, तर किती चांगलें होईल बरें ? (अथ पडुं त्याध)

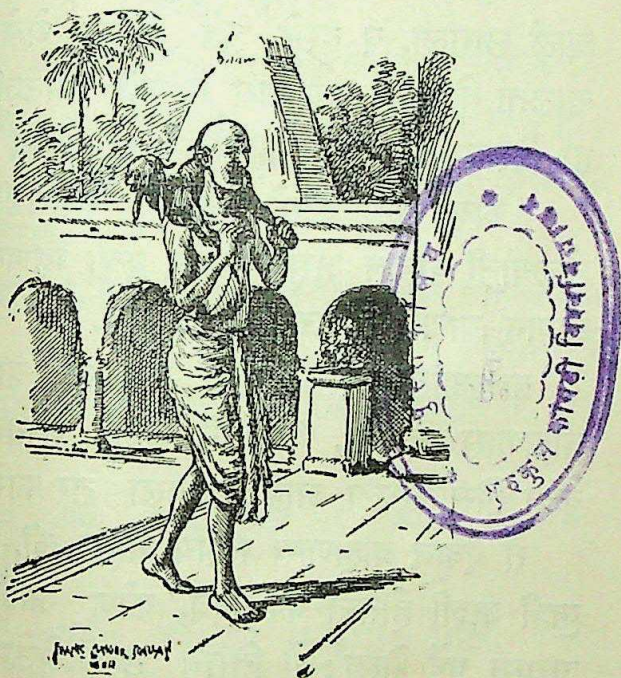
२२. कुत्रा व त्याची पडछाया.

एका ओढ्यावर फळ्यांचा पूल बांधिला होता. त्यावरून एक कुत्रा पलीकडे जात असतां, त्याची आपल्या पडछायेकडे सहज नजर गेली. तेव्हां त्याच्या तोंडांत एक भाकरीचा तुकडा होता, त्याचीही पडछाया त्यास पाण्यांत दिसली. ती पाहून त्या खुळ्या कुत्र्याला वाटलें कीं, हा कोणी दुसरा कुत्रा तोंडांत भाकरीचा तुकडा धरून चालला आहे. तेव्हां तो तुकडा आपल्याजपासून घ्यावा, ह्या हेतूनें त्यानें आपलें तोंड उघडिलें; तों त्याच्या तोंडांतला तुकडा पाण्यांत पडून तळाला गेला. तो परत घेतां न आल्यामुळें त्याला फार वाई वाटलें. तो मनांत म्हणाला, मला आपल्याजवळ असलेला

तुकडा पुरेसा न होऊन, मी हावरेपणानें दुसऱ्याला
बुचाडावयास पाहात होतो, त्याबद्दल मला ही चांगली
अद्दल घडली ! दुसरा तुकडा मला मिळाला नाही
तो नाहीच, पण माझ्या जवळचाही मी गमाविला !

२३. तीन ठक.

तोता
प्राची
च्य
ठाय
या
री
पा
उ

प्राचीन काळी गोदावरीच्या कांठी कोणी एक ब्राह्मण
पाहात असे. त्याच्या मनांत एकदां यज्ञ करावयाचें
लेआलें. तेव्हां त्यानें एका जवळच्या खेड्यांत जाऊन

एक बोकड विकत घेतला, व त्याला खांद्यावर टाकून तो घराकडे येऊं लागला. हें तिघां बिलंदर ठकांच्य नजरेस पडलें. तेव्हां ह्या ब्राह्मणास फसवून हा बोकड आपण उपटावा, असा त्यांनीं बेत केला.

मग त्या तिघांपैकीं एकजण त्या ब्राह्मणाबरोबर चालूं लागला, व दुसरे पुढें निघून गेले. चालत चालतां तो ठक ब्राह्मणास म्हणतो, “भटजी महाराज हा पिसाळलेला कुत्रा कोणीकडे चालविला आहे ?”

“काय बेटा मूर्ख आहे! धडधडीत बोकडोळ्यांनीं पाहात असून त्याला कुत्रा म्हणतो !” असे म्हणून ब्राह्मण तसाच पुढें चालला.

इतक्यांत दुसरा ठक आडव्या वाटेनें येऊन ब्राह्मणास म्हणतो, “भटजी बुवा, संभाळा हो ! कुत्रा पिसाळलेला आहे ; चावला तर फार वाईट !

तें ऐकून ब्राह्मणास संशय आला कीं, पिसाळलेला कुत्रीं अशीं होतात कीं काय, कोण जाणे ! नंतर जरासा पुढें गेलां ; तो तिसरा ठक येऊन दरडावत म्हणतो, “अहो भटजी, हा पिसाळलेला कुत्रा आपण वाटसरांवर सोडण्यासाठीं घेतला आहे काय ? वाहवा हें त्याचें बोलणें ऐकून हा खरोखरच पिसाळलेला

कुत्रा आहे, असें ब्राह्मणाच्या मनानें घेतलें; व त्या बोकडास त्यानें खालीं उतरून सोडून दिलें. ब्राह्मण दहापांच पावले दूर गेला न गेला, तोंच त्या ठकांनीं तो बोकड घेऊन आपला रस्ता सुधारला !

२४. चोरी.

मोरू.—वामन, पाहा! हा चाकू किती छानदार आहे!

वामन.—हो, आहे खरा. कोणीं रे दिला तुला हा ?

मोरू.—कोणीं नाहीं. मीं हा दत्तूच्या दप्तरांतून काढून घेतला.

वामन.—काय ? तर मग तूं हा चोरून आणलास !

मोरू.—ह्यांत चोरी कसली ? मी त्याचें दप्तर सोडून पाहूं लागलों, तेव्हां कागदाच्या एका पिशवींत तो मला सांपडला.

वामन.—पण तूं घेतलास तो त्याला विचारून घेतलास का ?

मोरू.—नाहीं. तो तेथें नव्हता; आणि त्याला ह्यांतलें कांहींच माहीत नाहीं.

वामन.—बरें तर, समज, तुला न कळत मीं तुझें पुस्तक अगर लेखणी घेतली, तर चालेल काय ?

मोरू.—छे! तें माझ्या मुळींच कामास पडणार नाही. तूं माझ्या कोणत्याही वस्तूला हात लाविता कामा नये.

वामन.—हें खरें ना? मग तूंमात्र दत्तूचा चाकू काढून घ्यावा हें ठीक आहे का? असें करणें ही खरोखर चोरी होय! चोरी करूं नये म्हणून गुरुजींनी सांगितलेलें तुझ्या ध्यानांत नाही वाटतें?

मोरू.—हो, खरेंच रे खरेंच! ही चोरीच मी केली, असें होतें! असो, आतां अगोदर हा चाकू दत्तूच्या दप्तरांत होता तसा मी ठेवून देतो, आणि ह्यापुढें असें वाईट काम कधीही करणार नाहीं अशी शपथ वाहतों.

२५. बकासुराची गोष्ट.

पूर्वी बकासूर ह्या नांवाचा एक मोठा राक्षस होता तो एका नगरा जवळच्या जंगलांत राहात असे त्या नगरांतील लोकांस त्यानें फारच गांजून सोडिले होते. तो त्यांजकडून रोज एक गाडाभर अन्न, दोन रेडे व एक मनुष्य, इतकें खाण्याकरितां घेत असे.

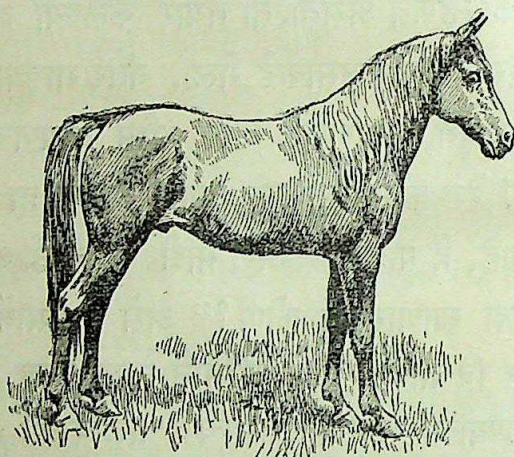
हा त्या राक्षसाचा कर नगरांतील सर्व कुटुंबांना पाळीपाळीनें द्यावा लागे. येतां येतां त्या भयंकर कराने पाळी एका ब्राह्मणाच्या कुटुंबावर आली. तेव्हां त्या

घरांतील माणसें रडून आक्रोश करूं लागलीं. ह्या वेळीं पांडव वनवासांत असून ते ब्राह्मणाच्या वेशानें त्याच घरीं राहिले होते. त्यांना तो आक्रोश ऐकून दया आली. तेव्हां त्यांच्यापैकीं अतिशय बळकट जो भीम, त्यानें त्या राक्षसाची खोड मोडण्याचा बेत केला ; आणि ब्राह्मण नको-नको म्हणत असतां, तो तयार केलेल्या अन्नाच्या गाड्यावर बसून राक्षसाकडे गेला. नंतर गाड्याचे रेडे हाकून लावून, आणिलेलें अन्न भीम आपणच खाऊं लागला ! रेडे कोठें दिसतना, आणि अन्नही हा माणूस खात आहे, हें पाहून, “अरे, माझे रेडे कोठें आहेत ? माझे अन्न खाणारा तूं कोण ?” असें राक्षसानें त्यास दरडावून विचारिलें. पण भीमानें त्यास उत्तर न देतां अन्न खाण्याचा सपाटा तसाच चालविला ! त्यामुळें राक्षस फारच चिरडीस जाऊन त्याला बुकलूं लागला. तेव्हां भीम राक्षसास म्हणतो, “हं, चालूं दे थोडा वेळ असेंच ! खासें आंग रगडतें आहे ! माझे आटोपल्यावर घेतों तुझा समाचार !”

मग गाड्यांतील सर्व अन्न संपवून भीम म्हणाला, “चल, ये आतां ! पाहूं दे तुझे बळ !” नंतर त्या

दोघांची झोंबी जुंपली. त्यांत भीमानें एक अवघड पेच घालून राक्षसाची कंबर मोडिली, व त्यास ठार केलें. अशा प्रकारें भीमानें त्या ब्राह्मणावरचें व त्या सगळ्या नगरावरचें संकट नाहींसें केलें.

२६. अहमद व त्याचा घोडा.

अरबस्तान म्हणून एक देश आहे. तेथील लोकांस अरब म्हणतात. त्या देशांत घोडे फार चांगले निपजतात. अरबांचें आपल्या घोड्यांवर अतिशय प्रेम असतें. फार काय सांगावें, ते लोक त्यांस आपल्या कुटुंबांतील माणसेंच समजतात! ह्याविषयीं एक मोठी मनोरंजक गोष्ट आहे, ती अशी:—

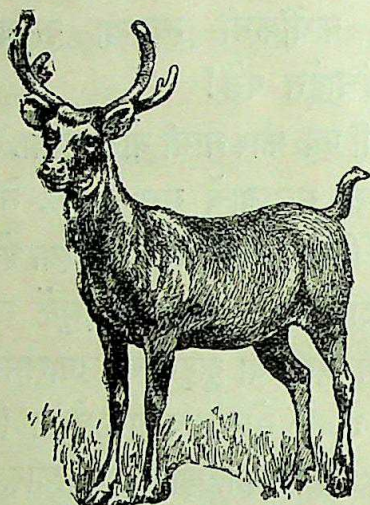
च
लें.
या
अहमद नांवाचा एक अरब फारच गरीब होता ;
इतका कीं, कधीकधी त्याच्या कुटुंबाला अन्नही
मिळण्याची पंचाईत पडे !

त्याजपार्शी एक फार नामी घोडा होता. त्या घोड्यावर
परदेशच्या एका मनुष्याचें मन बसलें. तेव्हां त्यानें तो
अहमदापार्शी विकत मागितला. पण त्या घोड्याचा अह-
मदाला अतिशय लळा होता, ह्यामुळें त्याच्यानें होय
म्हणवेना. पण आपल्या कुटुंबाची उपासमर होत अस-
लेली पाहून, शेवटीं मोठ्या कष्टानें घोडा विकण्यास तो
तयार झाला, व त्या गिऱ्हाड्काकडे घोड्यास घेऊन गेला.

त्या मनुष्यानें ताबडतोब त्याची किंमत अहमदापुढें
मोजिली. परंतु आतां आपली व आपल्या घोड्याची
तुटातूट होणार हें पाहून अहमदाच्या पोटांत तडतडां
तोडूं लागलें ! तो घोड्याकडे पाहून म्हणतो, “ हाय !
हाय ! मी आतां तुला परक्या माणसाच्या हवालीं
करणार ! छे, छे ! जळो हा पैसा ! मला त्याची गरज
नाहीं ! चल, आपण आपल्या घरीं जाऊं !! ”

असें बोलून, अहमद तो पैसा तसाच टाकून घोडा
घेऊन तडक आपल्या घराकडे चालता झाला !

२७. सांबर व त्याचीं शिंगे.

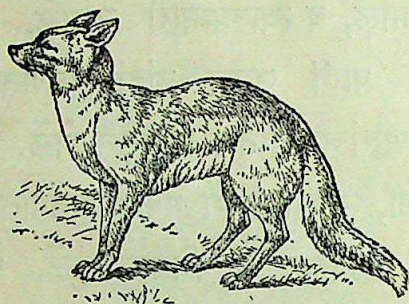
एकदां उन्हाळ्याच्या दिवसांत एक सांबर एका तळ्यावर पाणी पिण्यास गेलें. त्या तळ्याचें पाणी स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ होतें. त्यांत पडलेलें आपलें प्रतिबिंब पाहून सांबर आपणाशीं म्हणतें, “अहाहा! माझीं हीं शिंगे किती सुंदर व बळकट आहेत! पण तेच माझे पाय अगर्दीच बारीक व बेढब दिसतात! शिंगांप्रमाणेंच जर माझे पाय सुरेख असते, तर माझ्या रूपास मोल नव्हतें!”

ह्याप्रमाणें तें आपल्या पायांस नांवें ठेवीत आहे व

शिगांस वाखाणीत आहे, इतक्यांत कांहीं पारधी व त्यांचे कुत्रे धावत आले, व त्याच्यामार्गे लागले. तेव्हां ते सांबर चारही पायीं उडून हांहां म्हणतां आपला पाठलाग करणारांच्या हातून निसटून गेलें. पण पुढें असें झालें कीं, त्यांचीं शिंगें एका झुडपांत अडकून गेलीं, व तीं लवकर न निघाल्यामुळें, थोडक्याच वेळांत पारध्यांनीं त्याला गांठून ठार केलें!

मरतां मरतां सांबर म्हणालें, “अरे! ज्या पायांना मीं वाईट म्हटलें, त्यांनींतर मला संकटांतून सोडविलें का होतें; पण ज्यांच्या शोभेची मीं एवढी वाखाणणी केली, त्या शिंगांनींच शेवटीं माझा असा घात केला!”

२८. वाघ होऊं पाहाणारा कोल्हा.

वाघाला सर्व जनावरें भितात व मान देतात, त्याप्रमाणें आपणालाही त्यांनीं भ्यावें व मान द्यावा, अशी एका कोल्ह्यास इच्छा झाली. परंतु वाघाला पट्टे असतात, तसे आपल्या आंगावर असल्याशिवाय आपणास विचारितो कोण? असें त्यास वाटलें; व तसे पट्टे आपल्या आंगावर आणावयास काय युक्ति करावी, म्हणून तो पुष्कळ दिवस विचार करीत होता.

एके दिवशीं तो इकडे तिकडे फिरत असतां एका लोहाराच्या दुकानांत शिरला. तेथें लोहार लोखंडाचे फाळ भट्टींत घालून तापवीत होता. तें पाहून कोल्हा म्हणाला, “लोहार दादा, लोहार दादा, मला वाघ बनावयाचें आहे; तर माझ्या आंगावर ह्या फाळानें तेवढे पट्टे ओढा पाहूं.” तेव्हां लोहार म्हणतो, “तुम्हांला वाघ व्हावयाचें

आहे काय ? बरें तर, या राव, इकडे ! माझ्याकडे पाठ करून बसा !” कोल्हा तसा बसतांच, लोहारानें तापून लाल झालेला फाळ सांडसानें धरून कोल्हाच्या आंगावर भराभर चारपांच पट्टे ओढिले. तेव्हां त्याचें आंग चरचर भाजून जो भडका होऊन गेला, तो सहन न होऊन, तो तोंड वासून मोठमोठ्यानें ओरडूं लागला ; आणि शेवटीं त्या वेदनांनीं मरून गेला !

आपणांहून जे श्रेष्ठ आहेत, त्यांच्या सारखी नुसती ऐट आणूं पाहाणारांची अशीच गत व्हावयाची !

२९. साखर व कैरी ह्यांचें भांडण.

एके दिवशीं साखर आणि आंब्याची कैरी ह्यांची गांठ पडली. तेव्हां कोणाची योग्यता जास्त ह्याबद्दल त्यांच्यांत बोलाचाली होऊन, शेवटीं दोघीही वर्दळीवर आल्या.

साखर म्हणाली, “कैऱ्ये, तुला विचारतो कोण ? तूं हवी तेवढी सवंग मिळतेस, तरी तूं आंबट असल्यामुळें तुला कोणी जवळ येऊं देत नाहीं ; पण, मी महाग असूनही माझ्या आंगच्या गोडीमुळें पडतील तितके पैसे देऊन, सर्व लोक मला हौसेनें विकत घेतात !”

कैरीनें उत्तर केलें, “साखरे, उगीच डौल कशाला

मिरवितेस? बाजारांत तुला विचारणारे जास्त कीं मला विचारणारे जास्त, हें कोणीही सांगेल. तुझ्यावांचून ज्यांचें चालतें, असे लोक पुष्कळ आहेत. वाणी तुला कोणीकडे एकाद्या कोपऱ्यांत ठेवितो, व एकादें गिऱ्हाईक येतें त्यास तुला थोडीशी काढून देतो. मीतर राजरोस उघड्यावर बसतें, व मजकरितां लोकांची एकच गर्दी होते; कारण मी गरिबांपासून श्रीमंतांपर्यंत सर्वास मिळतें. माझें लोणचें किती थोडक्यांत तयार होतें!”

हें त्यांचें भांडण ऐकून शेंकडों लोक तेथें जमा झाले, व कशाचा तंटो आहे म्हणून विचारूं लागले. त्यावरून दोघींनीही आपापली हकिकत त्यांस सांगून म्हटलें, “आतां आपणच सांगा बरें, कोणाचा उपयोग जास्त आहे तें?”

तेव्हां एक पोक्त गृहस्थ त्यांस म्हणाला, “बायांनो, तुम्ही दोघीही आपापल्या परी उपयोगी आहां. तर तुम्ही सलोख्यानें वागा, म्हणजे मोठी बहार होईल! कैच्ये, तूं आंबट आहेस, आणि साखरे, तूं गोड आहेस. पण तुम्ही हें भांडण सोडून देऊन एक व्हाल, तर तुमचा मधुर मुरंबा बनेल! आणि त्याच्या स्वादानें सर्व लोकांस आनंद होऊन ते तुम्हां दोघींनाही जास्त चाहतील!”

३०. सावित्रीचें चातुर्य.

सावित्री ह्या नांवाची एक शाहाणी व सद्गुणी राज-
कन्या होती. ती बापाची एकुलती एक व फार लाडकी
होती. योग्य वाटेल तो नवरा पसंत कर, असें बापानें
तिला सांगितल्यावरून, सत्यवान नांवाच्या एका गुणवंत
राजपुत्रास वरण्याचा तिनें निश्चय केला. पण तो राजपुत्र
अल्पायुषी असून त्याचा बाप आंधळा होता, व त्याचें
राज्यही शत्रूंनीं घेतलें होतें. तेव्हां सत्यवानास वरण्यांत
कांहीं अर्थ नाहीं, असें तिला पुष्कळांनीं सांगितलें. तरी
तिचा निश्चय बिलकूल ढळला नाहीं, व तिनें त्यासच
गरिलें.

पुढें सत्यवान थोड्याच काळानें मरण पावला.
तेव्हां यम त्याचा प्राण घेऊन चालला असतां सावित्रीही
त्याच्यामागे रडत रडत चालली. पुष्कळ लांब गेल्यावर
यम तिला म्हणतो, “मुली, तूं कशाला येतेस ? ह्याचा
तुझा संबंध आतां तुटला ! फीर मार्गे ; फार दमलीस,
वाळे !” सावित्रीनें उत्तर केलें, “देवा, असें कसें
म्हणतां ? जिकडे पति जाईल तिकडे मला गेलें
माहिजे, हा माझा धर्म आहे.”

ह्या तिच्या बोलण्याचें यमाला मोठें कौतुक वाटून

त्याला तिची कीव आली. तेव्हां फिरून तो तिला म्हणतो, “मुली, तू काय मागशील तें तुला देईन, पण आतां पुढें येऊं नको.” तेव्हां सासऱ्याचे गेलेले डोळे फिरून यावे, त्याचें राज्य त्यास परत मिळावें वगैरे वर तिनें त्याजपासून मागून घेतले; आणि ती म्हणाली, “देवा, तुम्ही मला पित्या सारखे आहां. ह्या तुमच्या कन्येला पुत्रवती हो असा आशीर्वाद द्या.”

सावित्रीची ती धर्मनिष्ठा व चांगुलपणा पाहून यमाला इतका संतोष व अचंबा वाटला कीं, त्या भरांत त्यानें तिला तसा आशीर्वाद दिला.

यमाच्या तोंडचे ते शब्द ऐकतांच सावित्री हळूच त्यास म्हणाली, “तर देवा, आपला बोल खरा करण्याकरितां माझा पति मला परत द्या!” यमाला नाहीं म्हणण्याला आतां जागा मुळींच न राहिल्यामुळे सत्यवानाचा प्राण परत देणें त्याला भाग पडलें!

३१. बेडूक आणि बैल.

एक बैल एका पाणथळ कुरणामध्ये चरत असतां कांहीं लहानलहान बेडूक एके ठिकाणीं बसले होते, त्यांजवर त्याचा पाय पडला. तेव्हां त्यांच्यांत जो एक चपळ होता, तो पटकन एकीकडे झाल्यामुळे बचावला.

पण बाकीचे कांहीं चिरडून मेले, व कांहींस दुखापत झाली. जो सुदैवानें शाबूत राहिला होता, त्यानें पळत पळत जाऊन आपल्या आईला ती दुःखाची वार्ता सांगितली. तो म्हणाला, “आई, एक मोठें थोरलें चार पायांचें जनावर आलें होतें, त्याचें हें कृत्य! अबब! तें केवढेंतरी होतें म्हणून सांगूं!” आई विचारते, “असें किती मोठें होतें तें?—एवढें होतें?” असें म्हणून ती आपलें आंग फुगवूं लागली. मग बरेंच आंग फुगविल्यावर विचारते, “किती, एवढें होतें?” पोर उत्तर करतो, “छे, छे! ह्यापेक्षां फारच मोठें होतें!” तेव्हां ती आणखी आंग फुगवून म्हणते, “बरें, एवढें होतें काय?” तो म्हणतो, “आई, एवढ्यानें काय होईल? तें अतिशय मोठें होतें! फार काय सांगूं! तूं आपलें आंग फुगवून कितीही मोठी झालीस, तरी तुझ्यानें त्याच्या शंभराव्या हिश्याचीही बरोबरी होणार नाही!” हें ऐकून बेडकीस फार राग आला, आणि तिनें जोर करून आपलें आंग इतकें फुगविलें कीं, शेवटीं तें तटातट फाटून जाऊन ती प्राणास मुकली!

बेडकी किती फुगली तरी ती बैला एवढी कशी होणार?

३२. स्वच्छता व टापटीप.

मुलगा.—बाबा, मी नाही जात आतां शाळेंत. मला मास्तर सकाळीं गेल्याबरोबर म्हणाले, “चालता हो घरीं!” तेव्हां मी तसाच निघून आलों.

बाप.—अरे, तुला मास्तरांनीं उगीच नाही परत धाडिलें! त्याचें कारण नुकतेंच येतां येतां त्यांनीं मला सांगितलें.

मुलगा.—तें काय, बाबा?

बाप.—ते म्हणाले, “आज सकाळीं तुमच्या मुलाचा अवतार मोठा पाहाण्या जोगा होता! अहो, काय सांगूं? त्यानें तोंडसुद्धां धुतलें नव्हतें; डोक्यावर टोपी वांकडी-तिकडी ठेविलेली; शेंडीच्या झिपच्या बाहेर आलेल्या; आंगरख्याचे बंद सुटलेले; जोड्यावर मळ खंडीभर; दस्त-रांतले कागद, लेखण्या, पुस्तकें गळतातच आहेत; अशा थाटानें आपले चिरंजीव शाळेची पायरी चढतांना माझ्या दृष्टीस पडले! त्याबरोबर मला इतकें वाईट वाटलें कीं, आलास तसाच परत जा, असें मीं त्याला सांगितलें. मला तुम्ही कांहीं म्हणा, त्याच्या ह्या गैदीपणाचा मला खरोखर राग आला; कारण, मीं त्याला दोनतीन वेळां ह्याबद्दल

ताकीद केली होती; असें असून त्याचें आपलें 'ये रे माझ्या मागल्या'." तर आतां, ह्यांत दोष कोणाचा?

मुलगा.—हो, खरेंच बाबा; ही माझी चुकी मी कबूल करितों.

बाप.—तर मुला, इतःपर तूं असला गैदीपणा अगदीं सोडून दे. इतर गुण आंगीं असले, तरी प्रथम स्वच्छता व टापटीप पाहूनच लोक आपणांस चाहूं लागतात. पण हीं नसलीं, तर आपणांस आधीं कोणी जवळ उभेंच करणार नाहीं; मग इतर गुणांचें चीज कसें होणार?

३३. ढोळ्यांचा उपयोग.

शंकर आणि हरी हे दोघे मुलगे एके दिवशीं सकाळीं फिरावयास गेले होते. ते परत येत असतां त्यांचे गुरुजी त्यांस वाटेंत भेटले. तेव्हां गुरुजीही त्यांजबरोबर परत फिरले, व येतां येतां त्यांचें असें बोलणें झालें:—

गुरुजी.—मुलांनो, तुम्हीं आज कायकाय पाहिलें, तें सांगा बरें?

शंकर.—पाहावयाचें तें काय? रानांत कांहीं माणसांची गजबज, किंवा गाड्या घोडीं थोडींच असतात! तेव्हां तेथें मन कशानें रमणार? मलातर अगदीं कंदाळा

येऊन गेला! तेव्हां मी एके ठिकाणीच बसून राहिलों.
हरीमात्र बराच फिरून आला.

गुरुजी.—बरें, हरी, तूं इतका फिरून आलास, तर तुलातरी कांहीं सांगण्यासारखें दिसलें कीं नाहीं?

हरी.—हो, हो! एकतर सकाळची वाऱ्याची झुळूक सुटून तीमुळें झाडें हालत होतीं. पांखरें किलबिल शब्द करीत होतीं, व धान्य मिळविण्याकरितां शेतांवरून भराऱ्या मारीत होतीं; आणि राखणदार त्यांना हाकून लाविण्याकरितां एकसारंखी ओरड करून गोफणीनें धोंडे फेकीत होते. अशी मोठी मौज मी पाहिली.

गुरुजी.—पण बोध घेण्यासारखी एकादी गोष्ट तुझ्या नजरेस आली का?

हरी.—आली तर! शेतांतल्या एका पडळीवरून मी चाललों होतो, तेथें पुष्कळ कोंबडीं चरत होतीं. त्यांपैकीं दोन कोंबडे जोंधळ्याच्या एका कणसाकरितां भांडत होते. तें त्यांचें भांडण इतकें निकरावर गेलें कीं, हे आतां एकमेकांचा जीव घेतील असें दिसलें! इतक्यांत तिसरेंच एक कोंबडें तें कणीस पटकन घेऊन गेलें! तेव्हां, 'दोघांचें भांडण व तिसऱ्यास लाभ,' असें परवां जें आम्हीं

वाचिलें, त्याचें मला स्मरण झालें; आणि आपसांत कधींही तंटा करूं नये, हें मी त्यापासून शिकलों.

गुरुजी.—शाबास, हरी! शंकर, तूं ह्या गोष्टीचा नीट विचार कर. हें बघ, जें म्हणून आपल्या दृष्टीस पडेल, मग तें हलकेंसलकें का असेना, त्याविषयीं विचार करून आपण आपलें हित करून घेत जावें. जो कोणी असें करीत नाहीं, तो डोळस असून आंधळा होय! 'डोळ्यांचा उपयोग नेहमीं करीत जावा,' असें जें शाहाणे लोक सांगत असतात, त्यांतलें तात्पर्य हेंच.

३४. सृष्टीचे चमत्कार.

श्लोक.

वैशाखमासीं प्रतिवर्षि येती,
 आकाशमार्गी नव मेघ-पंक्ती;
 नेमैंचि येतो मग पावसाळा,
 हें सृष्टिचें कौतुक जाण बाळा. ॥ १ ॥
 पेरूनियां तें मण धान्य एक,
 खंडींस घे शेतकरी अनेक;

पुष्पें फळें देति तरू कसे रे ?

हैं सृष्टिचें कौतुक होय सारें ! ॥ २ ॥

ऋतू वसंतादिक येति, जाती,

तैसेचि तेही दिन आणि रांती ;

अचूक चाले क्रम जो असा रे,

हैं सृष्टिचें कौतुक, जाण सारें. ॥ ३ ॥

पाणी पहा मेघ पितात खारें,

देती परी गोड फिरुनि सारें ;

तेणेंचि हा होय सुकाळ लोकीं,

हैं सृष्टिचें कौतुक, बा, विलोकीं. ॥ ४ ॥

ते तापले डोंगर उष्ण-काळीं,

पानें तृणें वाळुनि शुष्क झालीं ;

तथापि तेथें जळ गार वाहे

झऱ्यांतुनी, कौतुक थोर, बा, हैं ! ॥ ५ ॥

वठोनि गेल्या तरुलार्गिं पाणी,

घालावया जात न कोणि रानीं ;

वसंतिं ते पालवतात सारे,

हैं सृष्टिचें कौतुक होय, बा, रे ! ॥ ६ ॥

ऐसे चमत्कार निज-प्रभावें
दावी प्रभू, त्यास अनन्यभावे
प्रार्थीत जा सांजसकाळ नित्य,
जोडी सुखाची मिळवाल सत्य. ॥ ७ ॥

३५. शेतकरी व भाताचें पीक.

(अंगविक्षेप करून म्हणावयाचें गाणें.)

किती प्रभूची थोर कृपा ही! भूमीवरतीं जला ॥

पाडुनी ताप लया लाविला! ॥ ध्रु० ॥

जाऊं आतां शेतावरतीं जमिन नांगरूं बरी ॥

कुळवही फिरवूं तिचियावरी ॥

झाली ती हो भुसभुशीत, बीं फेकूं तिचियामधीं ॥

रोप तें करूं या सर्वांअधीं ॥

मना सारखें भाताचें हें रोपहि आलें जरी ॥

पाहिजे पाउस सरिंवर सरी ॥

चाल } किति ऊन कडकतरि पडलें पहा ॥
बदलून.

सुकलिं कीं सर्वांचीं तोंडें अहा! ॥

कधिं कोसळेल समजेना मेघ हा ॥

चाल पहिली. } आली आली मुसळधार ही, देव पावला भला !!

रोप तें सत्वर खणुं या चलो ॥ किती० ॥ १ ॥

गुडघ्यावेरीं चिखल जाहला आतां करुं लावणी ॥

संपवूं काम गीत गाउनी ॥

चोंढे तैशीं सर्व खाचरें तुडुंब भरलीं जळें ॥

दिसतसे पीक सर्व लाभलें ॥

आनंदानें पाहूं आतां पुनव नव्याची बरी ॥

प्रभुकृपेस्तव या संवत्सरीं ॥

चाल बदलून. } काय मजातारि या शिवाराचि दीसते ॥

ठायिं ठायिं जलाचे ओघ वाहताति ते ॥

सुखावले पशुपक्ष्यादिक सारे जीव ते ॥

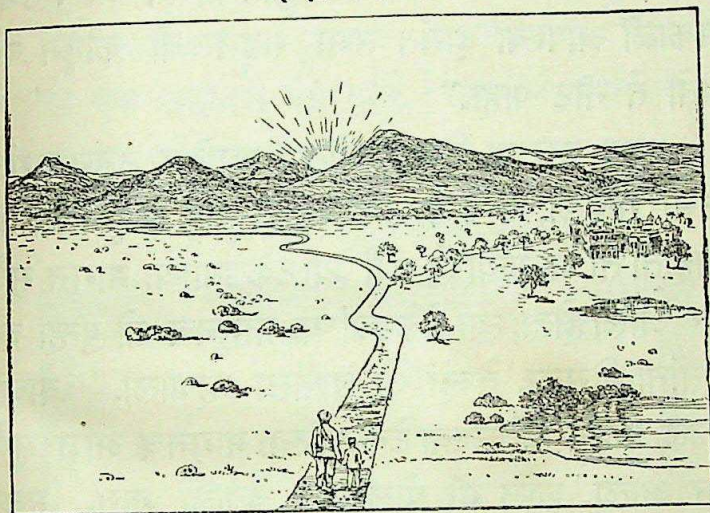
चाल पहिली. } झालि दिवाळी हळु हळु आतां शेतकापणिस चला ॥

सुगीचा लाभ बरा जाहला ॥ किती० ॥ २ ॥

भाग दुसरा.

भूगोल-वर्णन.

३६. दिशा.

एकदां दामू आपल्या बापाबरोबर शेजारच्या गांवीं आपल्या चुलत-भावाच्या लग्नास गेला होता. लग्न आटोपल्यावर ते दोघे घरीं परत जाण्यास निघाले. ती वेळ सूर्य उगवण्याची होती. सूर्याची चकचकीत कड लवकरच दामूस दिसूं लागली. तेव्हां तो म्हणाला, “बाबा, आपल्या घराच्या दारांत उभें राहून समोर पाहूं लागल्यास सूर्य उजव्या हाताकडे उगवलेला दिसतो; आणि आतां तो समोर उगवला आहे; हें कसें हो?

तो नेहमीं एकाच बाजूस उगवत नाहीं, वाटतें?"

बाप म्हणाला, "पाहा, सूर्य समोरील टेकड्यांच्या रांगेमागून वर आलेला आज तुला दिसत आहे. उद्यां सकाळीं आपल्या दारांत उभा राहून तो कोठून वर येतो तें नीट पाहा."

दामू दुसऱ्या दिवशीं मोठ्या पहाटेस उठून दारांत उभा राहिला, व सूर्य उगवण्याची वाट पाहूं लागला. पाहातो तों आदल्या दिवशीं ज्या टेकड्यांच्या मागून सूर्य वर आला होता, त्या टेकड्यांच्या मागूनच तो पुन्हा वर येतांना दिसला. तेव्हां तो बापाला म्हणाला, "बाबा, काल पाहून ठेविलेल्या टेकड्यांच्या मागूनच आज सूर्य वर आला. काल मी बोलण्यांत चुकलों खरा. मला वाटतें सूर्य एकाच बाजूस मावळतही असेल."

बाप म्हणाला, "शाबास, दामू! तुझी कल्पना खरी आहे. सूर्य जसा नेहमीं एकाच बाजूस उगवतो, तसा तो एकाच बाजूस मावळतो. तो उगवतो त्या बाजूस उगवत किंवा पूर्व दिशा म्हणतात; आणि मावळतो त्या बाजूस मावळत अथवा पश्चिम दिशा म्हणतात."

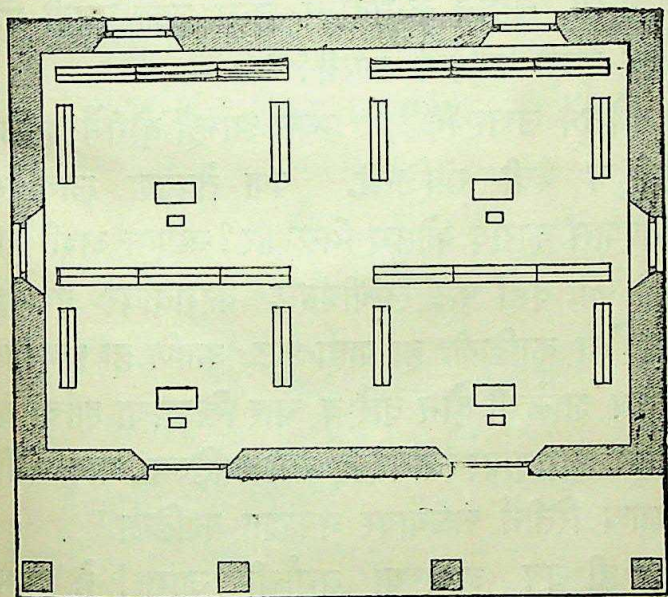
"आपण पूर्व दिशेकडे तोंड केलें म्हणजे आपल्या पाठीमागें पश्चिम दिशा येते आणि उजव्या हाताकडे

दक्षिण दिशा व डाव्या हाताकडे उत्तर दिशा असते.”

“दामू, आपल्या घराचें तोंड कोणत्या दिशेस आहे, तें सांग बरें?” दामू म्हणाला, “उत्तरेकडे आहे.”

बाप म्हणाला, “तुमच्या गुरुजीपाशीं घड्याळा सारखें एक लहानसें यंत्र आहे; त्यांतील कांटे नेहमीं दक्षिणोत्तर राहातात.”

३७. शाळा-गृहाचा नकाशा.

संध्याकाळचे पांच वाजून गेले होते. विठू दप्तर घेऊन घरीं आला. “मी शाळेचा नकाशा काढीत आहे

तो तयार झाल्यावर तुम्हांस दाखवीन," असे त्याने आदल्या दिवशीं आपल्या भावंडांस सांगून ठेविले होते.

घरीं आल्याबरोबर, "हा पाहा नकाशा!" असे म्हणून विठूने मोठ्या डौलाने हातांतील कागद त्यांस दाखविला व लगेच तो बैठकीवर पसरिला. तेव्हां बनू व सद्दू तो पाहाण्यास मोठ्या हौसेनें जवळ जाऊन बसलीं.

नकाशा पाहून बनू म्हणाली, "काय रे भाऊ, ह्या एवढ्याशा लहान कागदावर तुला तुझी एवढी मोठी शाळा कशी काढितां आली?"

विठूने उत्तर दिले, "प्रथम आम्हीं दोरीनें शाळेची लांबी व रुंदी मोजिली. पण तेवढ्या लांब रेषा काढण्यास कागद कोठून मिळणार? म्हणून अशी युक्ति केली कीं, दहा फूट लांबीबद्दल कागदावर एक इंच लांब रेषा काढिली. हा पाहा फूट, आणि हा इंच पाहा. तशींच शाळेचीं दोन दारे व चार खिडक्या ह्यांची रुंदी मोजून कागदावर त्यांबद्दल रेषा काढिल्या. मास्तरांनींही अशाच रितीनें फळ्यावर नकाशा काढिला."

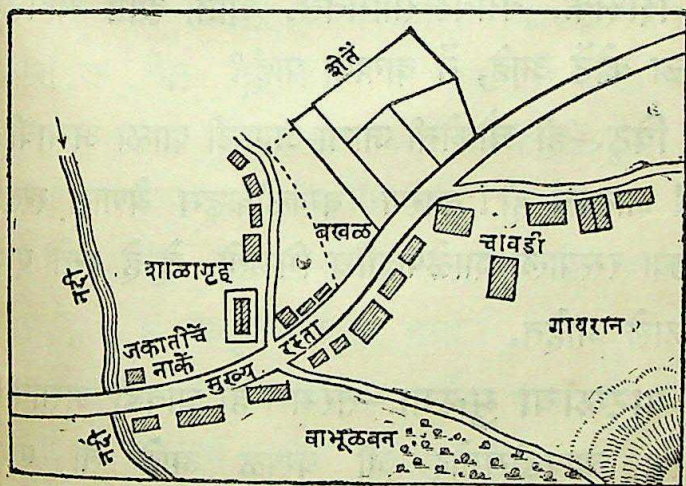
"ही बघ आमच्या वर्गाची जागा! हे आमचे बसण्याचे बांक. हे एथें आमचे मास्तर बसतात."

सद्दू म्हणाला, "भाऊ, ह्या जाडजाड काळ्या

रेघा कशाच्या रे?" विठू म्हणाला, "त्या शाळेच्या भिंती आहेत. भिंती जाड असतात म्हणून रेघा जाड काढिल्या आहेत. ही पाहा पडवी! परवचा म्हणावयास आम्ही एथेंच उभे राहातो." "

वनूनं विचारिलें, "पण भाऊ, आपल्या पहिल्या पुस्तकांत शाळा काढिली आहे, तसा हा नकाशा कोठें आहे?" विठू म्हणाला, "हा वेडे! तें शाळा-गृहाचें चित्र आहे, नकाशा नव्हे. चला! आतां हा नकाशा भिंतीवर डकवूं."

३८. खेड्यांतील मुख्य रस्त्यांचा नकाशा.

दुसरे दिवशीं विठू शाळेंत गेल्यावर शिक्षकानें एक

मोठा कागद टेबलावर पसरिला, व मुलांस म्हटलें,
 “सांगा बरें, मुलांनो, ह्या कागदावर तुम्हांस काय दिसते
 तें ?” तेव्हां प्रत्येक मुलानें जवळ जाऊन कागदावरील
 आकृति निरखून पाहिली.

विठू.—हा कशाचा तरी नकाशा आहे. कारण
 काल आपण जसा नकाशा काढिला, तशाच प्रकारचा
 हा काढिलेला आहे.

शिक्षकाचा मुलगा.—होय, हा आपल्या गांवाचा
 नकाशा दिसतो !

शिक्षक.—बरोबर सांगितलें. आतां ह्यांत आपली
 शाळा कोठें आहे, तें दाखवा पाहूं ?

विठू.—ही चौकोनी जागा आपली शाळा असावी ;
 हो ! शाळाच ही ! कारण बखळीकडून येणारा रस्ता
 मोठ्या रस्त्याला शाळेपार्शीच मिळतो. ते हे रस्ते एथें
 मिळाले आहेत.

पाटलाचा मुलगा.—तर मग ही चावडी असावी.
 कारण चावडीसमोर जी बखळ आहे ती एथें
 दाखविली आहे.

कोळ्याचा मुलगा.—अरे, हें पाहा जकातीचें नाकें !
माझा बाप नदीवर मासे धरण्यास जातो, तेव्हां मी
ह्या नाक्याजवळ बसतो. पण हें काय ? ही नदी
असावी ; पण ती अशी मध्यें तुटलेली कां दिसते ?

शिक्षक.—नदीवर पूल बांधून सडकेचा रस्ता नेला
आहे ना ? तो पूल हा एथें दाखविला आहे. नदीवर
पूल आहे म्हणून ती तुटलेली दिसते.

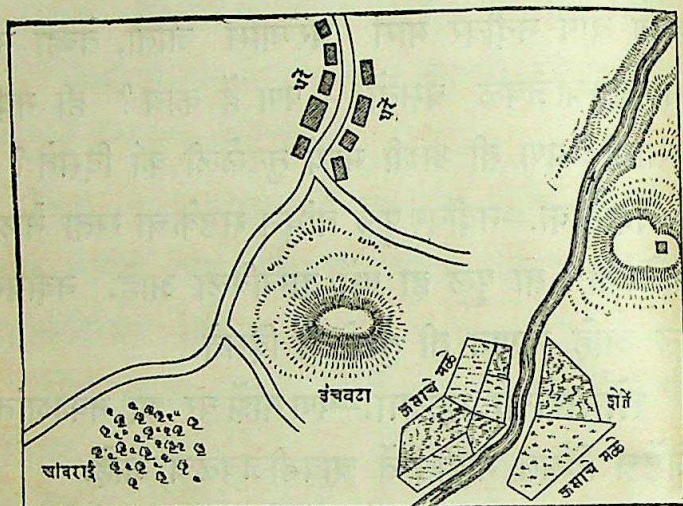
सोनाराचा मुलगा.—पण माझें घर ह्या नकाशांत
कोठेंच दिसत नाहीं ! तें चावडीजवळच आहे.

शिक्षक.—सगळीं घरे एवढ्याशा नकाशांत निराळीं
दाखवितां येत नाहींत. तीं दाखविणें असल्यास
नकाशा ह्याच्या चौपट मोठा असला पाहिजे. तुझें घर
चावडीजवळच्या ह्या चौकटींत आहे, समजलास ?

विठू.—हा दुसरा रस्ता गायरानाकडे जाणारा
दिसतो. हें बाभूळ-वन तर नव्हे ?

शिक्षक.—ठीक बोललास. बरें, आज पुरे झालें.
आतां हा नकाशा आपण गुंडाळून ठेवूं.

३९. सहल करणें.

शाळेस शिमग्याची सुटी होती, म्हणून शिक्षक वलीव
मुलें एके दिवशीं सकाळीं गांवाबाहेर सहल करण्यास मळे
निघालीं. त्या वेळीं आकाश निरभ्र होतें, व हवा थंड मळ
पडली होती; त्यामुळें सर्वास हुशारी वाटत होती. खाव

कांहीं वेळ चालल्यावर शिक्षक व मुलें गांवाबाहेरील वळ
एका उंचवट्यावर चढलीं; व तेथून भोंवतालचा ठाग
देखावा पाहूं लागलीं. पूर्वेस त्यांस एक टेकडी म्हण
दिसली; तिजवर मारुतीचें एक जुनें देऊळ सांरि
होतें. टेकडीची उत्तरेकडील चढण सोपी होती. भांबे

म्हणून देवळाकडे जाण्याचा रस्ता त्या बाजूने होता.
त्या रस्त्याने लोक जात येत होते.

टेकडीच्या पायथ्याजवळून एक लहानसा ओढा उत्तरेकडे वाहात जात होता. ओढ्याच्या वरच्या बाजूस म्हणजे दक्षिणेकडे उसाचे मळे हिरवेगार दिसत होते. ओढ्याची खालची बाजू अगदी खडकाळ होती. त्यामुळे तिकडे पाणी खळखळ वाजत होतें.

कांहीं वेळानें शिक्षक व मुलें त्या उंचवट्यावरून उतरून उसाच्या मळ्यांवरून जाऊं लागलीं. मळ्यांत ऊस अगदीं तयार झाला होता. एके ठिकाणींतर कांहीं लोक गुऱ्हाळाची तयारी करीत होते, ती त्यांस दिसली. मळेकरीही तेथें उभा होता. त्यानें शिक्षकास व मुलांस मळ्यांत बोलाविलें, व चांगला ताजा ऊस त्यांस वावयास दिला.

उसाच्या मळ्यांतून बाहेर पडल्यावर ते उजवीकडे
वळले. कांहीं वेळ चालल्यावर त्यांस एक आंबराई
लागली. मुलें चालतां चालतां बरींच थकून गेलीं होतीं,
हणून शिक्षकानें त्यांस कांहीं वेळ आंबराईत बसावयास
सांगितलें. झाडांवर लोंबत असलेले हिरवे व शेंदरे
आंबे पाहून त्यांस मोठी खूश वाटली.

वसोनारानें आपल्या घरापुढें उकिरडा केला आहे, तो काढून टाकण्याची त्यास ताकीद करून ये.”

आम्ही घरीं आल्यावर मीं आजोबांस विचारिलें, “आजोबा, तो म्हातारा कोण हो?” ते म्हणाले, “तो म्हातारा ह्या गांवचा पाटील आहे. तो गांवांतील मुख्य कामगार आहे. सरकारी वसूल गोळा करणें, गांवाची व्यवस्था पाहाणें, स्वच्छता राखणें, हीं कामें त्यास करावीं लागतात. त्यानें मघाशीं त्या भाग्यास कसे हुकूम दिले तें तूं पाहिलेंस ना?”

मीं पुन्हा विचारिलें, “तो कारकून व बाहेर उभा हिलेला भाग्या, हे कोण?” आजोबा म्हणाले, “म्हाताच्याजवळ बसलेल्या कारकुनास कुळकरणी म्हणतात. त्याच्याकडे गांवचे हिशेब ठेवणें व सरकारी त्रें लिहिणें, हीं कामें असतात. आणि भाग्या तो गांवचा वेसकर. सरकारी पैसे नेणें आणणें; गांवांत कोण आलें, कोण गेलें हें पाहाणें; आणि पाटलाचे हुकूम बजावणें; हीं त्याचीं कामें आहेत.”

“प्रत्येक गांवांत हे तीन कामगार असतातच; गांवच्याशिवाय गांवचीं कामें नीट चालावयाचीं नाहीत.”

भाग तिसरा.

सृष्टिज्ञान आणि पदार्थ-वर्णन.

४१. सकाळ, दुपार आणि संध्याकाळ.

मुलांनो, पूर्वेकडे पाहा ! ती दिशा कशी तांबूस दिसू लागली आहे ! पूर्वेकडे जे लहानलहान पांढुरके ढग आहेत, त्यांच्या कडा कशा विस्तवासारख्या तांबड्या दिसू लागल्या आहेत ! आतां पाहा, तो तांबूस रंग नाहीसा होऊन हळूहळू उजेड पडत चालला आहे. ती पाहा सूर्याची चकचकीत कड ! आतां सूर्य उगवून चोहीकडे चक्क उजेड पडला आहे. सूर्य उगवला म्हणजे सकाळ झाली असें म्हणतात.

सकाळ होण्याच्या सुमारास पक्षी झाडांच्या डाहळ्यांवर बसून किलबिल शब्द करूं लागतात, आणि सर्व लोक निजून उठतात व आपापल्या कामास लागतात. शेतकरी आपलीं शेतकामें करूं लागतात. दुकानदार आपलीं दुकानें उघडतात, व तीं झाडून स्वच्छ करून विकण्याचा माल नीटनेटका मांडून ठेवितात. मुलें कपडे घालून शाळेंत जातात. सकाळीं झाडेंझुडपें टवटवीत दिसतात, व फुलें उमलल्यामुळें मधमाशा मध गोळा करण्याकरितां ह्या फुलावरून त्या फुलावर उडत असतात.

सूर्य डोक्यावर आला म्हणजे दुपार झाली असें आपण म्हणतो. दुपारीं कडक ऊन पडतें, आणि जमीन व हवा तापून जाते. ऊन कडक पडलें म्हणजे माणसें, गुरें व पांखरें घरांच्या व झाडांच्या सावलींत जाऊन बसतात.

सूर्य डोक्यावर आल्यानंतर हळूहळू पश्चिमेकडे जातो, व शेवटीं दिसेनासा होतो. सूर्य मावळला म्हणजे संध्याकाळ होते. सूर्य मावळल्यावर कांहीं वेळ पश्चिम दिशा तांबूस दिसते; मग अंधार पडतो. संध्याकाळ झाली म्हणजे लोक आपापलीं कामें संपवितात; गुरें रानांतून घरीं येतात; पक्षी आपल्या कोठ्यांत जाऊन निजतात; व चोर्हीकडची गडबड शांत होऊं लागते.

४२. हवा आणि वारा.

मी आपल्या धाकट्या भावास बरोबर घेऊन आग-गाडींत बसून चाललों होतो; ती वेळ सकाळची होती.

“आजची हवा किती थंड आहे! वाराही फार जोराचा चालला आहे! डब्याच्याबाहेर तोंड काढवत नाही!” असें गणू म्हणाला.

मी विचारिलें, “गणू, हवा आणि वारा ह्यांत फरक

काय रे?" हें ऐकून गणू गोंधळला; पण अमळ विचार झाला
करून म्हणाला, "हवा डब्यांत आहे आणि वारा जेथें
बाहेर आहे."

मी म्हटलें, "हवातर चोहीकडे आहे, डब्यांत झाला
आहे आणि बाहेरही आहे. वारा हवेहून निराळा
नाहीं. हवा हालूं लागली म्हणजे वारा सुटला असें
म्हणतात. वारा फार जोराचा सुटला म्हणजे तुफान मोला
झालें असें म्हणतात."

गणू म्हणाला, "गेल्या वर्षी पावसाळ्याच्या आरंभी पाहिले
केवढे तुफान झालें होतें! त्या तुफानानें आपल्या तुम्हां
शेतांतलें तें मोठें आंब्याचें झाड कसें मुळासकट उपटून केतें
पडलें! आपल्या घरावरील कौलेंदेखील उडून
गेलीं! दादा, हवेचा उपयोग मला ठाऊक आहे. हवा आहे
नसली तर आपण जगणार नाहीं; गुदमरून मरूं समुद्र
पण वाऱ्याचा उपयोग काय बरें असेल?" समुद्र

मी म्हटलें, "वाऱ्यानें पावसाचे ढग इकडून राहिले
तिकडे जातात. ढग समुद्रावर तयार होतात; तेथून अस
ते वाऱ्याच्या जोरानें जमिनीवर येतात, व चोहीकडे
पाऊस पडतो. जहाजें व होड्या वाऱ्याच्या जोरानें मोठे
समुद्रावरून दूरवर नेतां येतात. गावताचें व कित्येक गाह

झाडांचें बीं वाऱ्याच्या सोसाठ्यानें लांब उडून जातें; व जेथें तें पडतें तेथें तें पावसाच्या पाण्यानें रुजतें.”

असें आम्ही बोलत आहों तों गाडीची शीळ झाली, आणि आमचें स्टेशन आलें.

४३. खडू.

मी खडूचा लहानसाच तुकडा आहे आणि माझे मोलही अगदीं थोडें आहे. तरी वर्गांत शिकविते वळीं माझ्यावांचून शिक्षकाचें चालत नाहीं. केव्हांही पाहा, मी आपला फळ्याजवळ हजर आहेच. मला तुम्ही दररोज पाहातां; पण मी कौठून आलों व केती जुना आहे, हें तुम्हांला माहीत नसेल.

मी कांहीं आजकालचा नाहीं. हजारों वर्षांचा आहे व शेंकडों कोसांवरून एथें आलों आहे. मी समुद्राच्या तळाशीं जन्मलों. कांहीं कारणामुळे तेथील समुद्र नाहीसा झाल्यानंतर सुद्धां तेथेंच स्वस्थ पडून राहिलों होतो. एके दिवशीं कांहीं मनुष्यांना मी तेथें असलेला आढळलों. त्यांनीं मला तेथून बाहेर काढिलें.

ज्यांतून अगदीं लहान पदार्थ पाहिले म्हणजे फार मोठे दिसतात असें एक यंत्र आहे, त्यांतून मजकडे पाहाल तर माझ्या आंगांत लहानलहान शिंपल्या

आहेत, असें तुमच्या नजरेस येईल. ह्या शिंपल्या समुद्रांतील असंख्य प्राण्यांचीं कवचें आहेत.

मी फार ठिसूळ आहे म्हणून तुम्ही मला सहज फोडितां. माझ्या आंगावरून तुम्हीं आपलें बोट फिरविलें तरी तेवढ्यानें माझे कण तुमच्या बोटाला लागतात.

फळ्यावर लिहितांना माझे आंग झिजतें. पण तुमच्या उपयोगीं पडावें म्हणून आंग झिजत असूनही मी कुरकुर करीत नाहीं.

मला विस्तवांत टाकून भाजलें असतां मी कळीचा चुना होतो. मग माझ्यावर पाणी ओतून आणि रेंतीबरोबर मला कुटून माझा रद्दा करितात. त्याचा गंवंडीकामाकडे फार उपयोग होतो.

ऐकलीत ना ही माझी हकिकत ? ही ऐकून माझ्या-विषयींचा तुमचा आदर वाढेलना ?

४४. तांबें व तांब्याचीं भांडीं.

आमचे बाबा तांब्याचे व्यापारी आहेत. आमच्या कारखान्यांत तांब्याचे हौद, हांडे, घागरी, तपेलीं आणि पराता तयार होतात ; पण लोठ्या, पंचपात्र्या, गडवे, पेले, ताम्हनें आणि पळ्या अशीं लहान भांडी तयार होत नाहीत.

तांबट भांडीं घडतात, तेथे मी कितीतरी वेळ जाऊन बसतो ! ठण, ठण, ठण असा आवाज तेथे एकसारखा होतो. त्या आवाजाने तुमच्या कानठळ्याच बसतील !

बाबा म्हणतात की, तांब्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही धातूचा रंग तांबडा नाही. तांबे बरेच मऊ असते. आमच्या कारखान्यांत तांब्याचे जाड पत्रे पोलादी कातरीने सहज कापतात.

लोखंडास सहज जंग चढतो तसा तांब्यास चढत नाही, हे मी पाहिले आहे. तांबे तापवून थंड केले, म्हणजे त्यावर एका काळसर पदार्थाचा थर बसतो. हा जंग असतो, असे तांबट म्हणतात. आंबट व खारट पदार्थांनी तांब्यावर हिरवा जंग चढतो. हा जंग फार विखारी आहे.

तांब्याची भांडी किती सुंदर दिसतात ! ती घासून स्वच्छ ठेविली म्हणजे चकचकतात. कल्हई नसलेल्या भांड्यांत खाण्याचे पदार्थ करू नयेत, असे बाबा नेहमी सांगत असतात.

तांब्याचे पैसे आपण रोज वापरतो. हे पैसे सरकार टांकसाळीत पाडिते.

तांब्याचीं नानाप्रकारचीं भांडीं करितात ; त्या सर्वांचीं नांवे कोणास सांगतां येतील काय ? पाहूं बरे. चला आपण एकएक नांव घेऊं; आणि किती पाळ्या होतात तें पाहूं. आमच्या कारखान्यांत तयार होणाऱ्या प्रत्येक प्रकारच्या भांड्याचें नांव मला माहीत आहे.

४५. पितळ व पितळेचीं भांडीं.

आई.—गोविंदा, ही पितळेची गाडी तुला कशा-बद्दल बक्षीस मिळाली ?

गोविंदा.—आई, गुरुजींनीं आम्हांस पितळेविषयी माहिती सांगितली होती. ती माहिती चांगली जुळवून जो सांगेल त्यास बक्षीस देऊं, असें ते म्हणाले होते. मी माहिती सांगितली ती त्यांना पसंत पडली, म्हणून त्यांनीं ही गाडी मला बक्षीस दिली.

आई.—तूं गुरुजींस जशी माहिती सांगितलीस तशी मला सांग पाहूं ?

गोविंदानें सांगण्यास आरंभ केला:—

“पितळ तांब्याप्रमाणें जमिनींत सांपडत नाहीं. तांबें आणि जस्त ह्यांचा विस्तवावर रस करून तो एका ठिकाणीं केला, म्हणजे पितळ तयार होते.”

“पितळ तांब्या इतकी मऊ नसते; म्हणून पितळेच्या बिजागऱ्या, कुलपें वगैरे करितात. झाऱ्या, चरव्या, वाढ्या, पंचपाऱ्या, लोट्या, तबकें, डबे, पातेलीं, पराता वगैरे घरांत वापरण्याचीं लहान मोठीं अनेक भांडीं पितळेचीं करितात.”

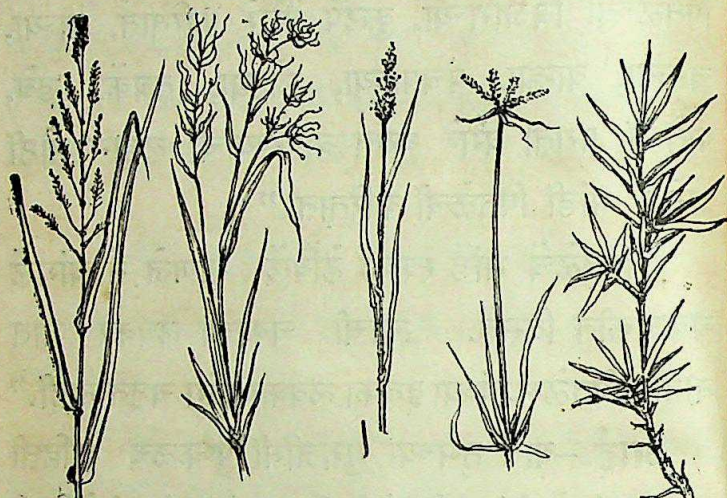
“पितळेचें भांडें स्वच्छ ठेविलें म्हणजे तें चांगलें चकचकीत दिसतें. त्याची चकाकी लवकर जात नाहीं. पितळेस तांब्या इतका लवकर जंग चढत नाहीं.”

आई.—वा ! तुमच्या गुरुजींनीं पुष्कळच माहिती सांगितली होती ! आणि तूंही ती ध्यानांत चांगली ठेविली आहेस ! तुझे काका आज नाशकाहून आले आहेत. हीं पाहा, त्यांनीं किती सुरेख पितळेचीं भांडीं आपल्यासाठीं आणिलीं आहेत ! हीं सारीं नाशकास तयार झालीं.

गोविंदा.—आई, ह्या भांड्यांतून ही झारी मी घेऊं का ? ही कशी सोन्या सारखी पिवळी पिवळी दिसते आणि हिचा डौलतरी किती चांगला आहे !

४६. गवत-१.

रान-गवतें.

कुंदा

मारवेल

नागरमोथा

लह्याळा

हरळी

मोरोपंत आपल्या वर्गातील मुलांस म्हणाले,
 “मुलांनो, हल्लीं जिकडे-तिकडे गवत उगवलें आहे;
 तर उद्यां शाळेंत येतांना प्रत्येकानें जितक्या जातींचें
 मिळेल तितक्या जातींचें गवत घेऊन यावें.”

दुसरे दिवशीं मोरोपंतांच्या वर्गांत हिरव्यागार
 गवताचा बाजारच भरला! कारण प्रत्येकाच्या हातांत
 थोडेंफार गवत होतेंच.

एका मुलाजवळचें गवत घेऊन मोरोपंत म्हणाले,
 “हें जाड्या काडीचें गवत पाहा! हें कोंवलें आहे

तोंपर्यंत गुरांस खातां येतें. जून झाल्यावर छपरें बांधण्याच्या कामीं ह्याचा चांगला उपयोग होतो.”

सदू.—हें माझें गवत बघा ! ह्याच्या मुळ्या दाभणाहून जाड आहेत.

मोरोपंत.—ह्यास कुंदा म्हणतात. कुंदाच्या मुळ्या जमिनींत खोल जातात ; नांगरूनदेखील त्या लवकर निघत नाहीत. शेतकरी लोकांस ह्या मुळ्या जमिनीतून काढण्यास फार आयास पडतात.

हुसेन.—हें गवत पाहिलेंत का ? ह्याचें नांव काय ?

मोरोपंत.—ह्यास मारवेल म्हणतात. हें गवत गुरें मोठ्या आवडीनें खातात.

कुशा.—ह्या माझ्या गवताच्या मुळ्या पाहा ! ह्यांस काळ्या गांठी आहेत ; व त्यांस चांगला वास येतो.

मोरोपंत.—हें नागरमोथ्याचें गवत आहे. ह्या गांठींस नागरमोथा म्हणतात. नागरमोथा घालून मसाल्याचें तेल तयार करितात, व तो औषधाच्याही कामीं येतो.

दगडू.—हें माझ्या हातांतलें बारीक गवत जाळ्या सारखें पसरलेलें आहे ; ह्याला काय म्हणतात ?

मोरोपंत.—अरे, ही हरळी ! हिला दुर्वा असेंही म्हणतात. हरळीच्या मुळ्या बारीक असतात खऱ्या,

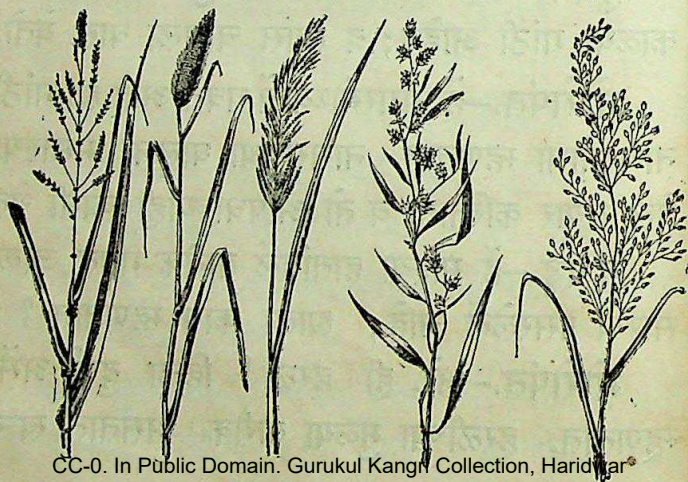
पण त्या जमिनीतून लवकर निघत नाहीत. खंडू, तुझ्या हातांतलें गवत तूं कोठून आणिलेंस ?

खंडू.—हें मीं पाण्याच्या पाटांतून उपटून आणिलें. हा लव्हाळा ना ?

मोरोपंत.—होय. ह्याच्या उग्र वासामुळें गुरें ह्यास तोंड सुद्धां लावीत नाहीत. पण ह्याच्या चट्या चांगल्या होतात.

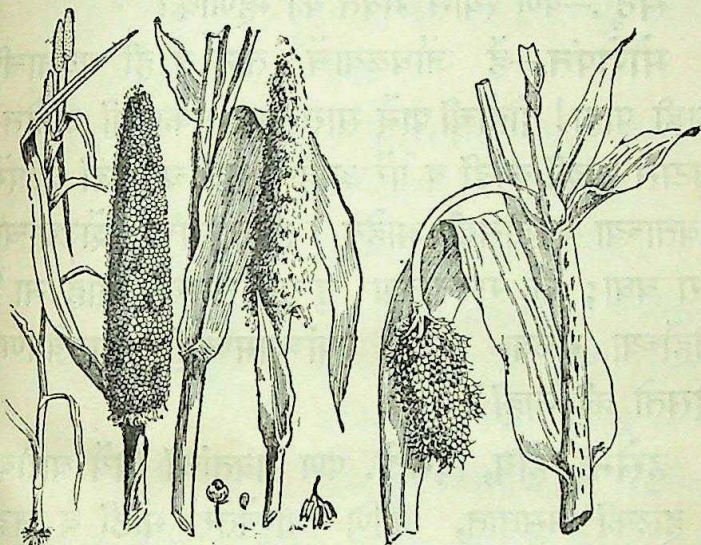
मुलांनो, हीं सर्व गवतें रानांत आपोआप उगवतात, म्हणून ह्यांस रान-गवतें म्हणतात.

असें म्हणून त्यांनीं मुलांस गवतांचीं नानाप्रकारचीं बियें दाखविलीं. तीं फारच हलकीं आहेत असें पाहून मुलगे म्हणाले, “गवतांचीं बियें वाच्यानें उडून जातात असें आम्हीं वाचिलें, तें बरोबर आहे !”

४७. गवतें-२.

धान-गवतें.

बाजरी.

जौधळा.

मोरोपंतांनीं बाजरीचीं व जौधळ्याचीं कांहीं ताटें
स्वतः आणिलीं होतीं. त्यांतून एक उचलून त्यांनीं
मुलांस म्हटलें, “ह्या गवताचें नांव सांगा बरें?”

हरी.—हेंतर बाजरीचें ताट दिसतें! ह्यास गवत
कसें म्हणावें?

नाना.—मग कडब्यास व पेंढ्यासही गवत म्हटलें
पाहिजे!

मोरोपंत.—होय, जी धान्ये आपण खातो तीं अनेक जातींच्या गवतांचीं बियेंच आहेत!

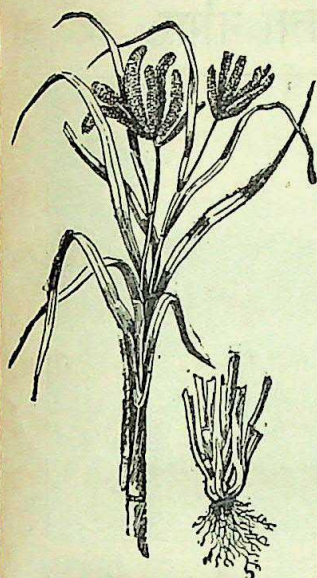
सदू.—पण त्यांस गवत कां म्हणावें?

मोरोपंत.—हें जोंधळ्याचें ताट व ही गवताची काडी पाहा! दोहोंचीं पानें सारख्याच प्रकारचीं आहेत. ताटास जशीं कांडीं व पेरें आहेत, तशींच कांडीं व पेरें गवताच्या काडीसही आहेत. हा ताटाच्या शेंड्याचा तुरा बघा; तो गवताच्या तुऱ्या सारखा आहे ना? दोहोंच्या मुळ्या पाहा; त्यांच्यामध्येही सारखेपणा दिसतो कीं नाहीं?

हुसेन.—होय, दिसतो. पण गवतांचीं बियें बारीक व हलकीं असतात, आणि धान्येंतर मोठीं व जड असतात; हें कसें?

मोरोपंत.—शाबास! चांगलें विचारिलेंस! असा फरक असण्याचें कारण असें आहे कीं, गहूं, भात, जोंधळा इत्यादि धान्ये हजारों वर्षे लोक लावीत आले आहेत. त्यांना चांगली जमीन व खताचा जोर मिळाल्यामुळें तीं पोसलीं आहेत. म्हणून त्यांचीं ताटें जाड आणि त्यांचे दाणे मोठे व वजनदार झाले आहेत.

नाना.—आमच्या कोंकणांत गोरगरीब लोक

नाचणी.

नाचणी व वरी खाऊन पोट भरतात. तीं धान्येंतर अगदीं गवताच्या बियांसारखीं दिसतात.

मोरोपंत.—अशा धान्यांस तृण-धान्यें म्हणतात, हें तुम्हांला ठाऊक नसेल ?

रामा.—दोन वर्षांमागें दुष्काळ पडला होता, तेव्हां आमच्या गांवीं गरीब लोक रानांतून गवतांचें बीं आणीत,

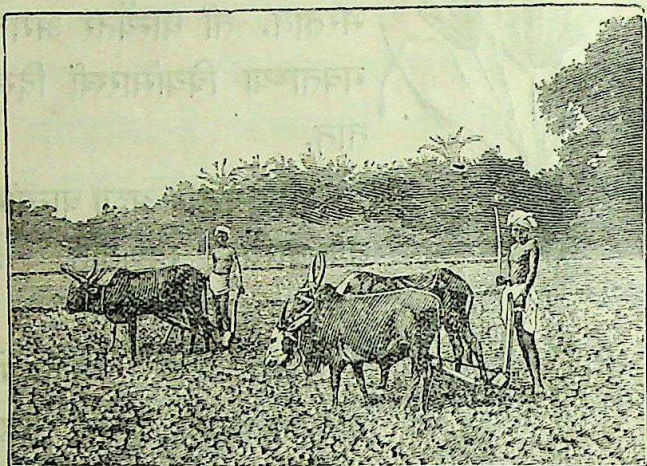
आणि तें कुटून व दळून त्याच्या भाकरी करीत.

सद्.—मग कडबा व गवत खाऊन गुरांढोरांचा निर्वाह होतो, हें ठीकच !

मोरोपंत.—बरोबर ! त्यांतही सत्त्व असतें. पण गवत खाणाऱ्या गुरांपेक्षां कडबा खाणारीं गुरें जास्त बळकट असतात.

असो. मुलांनो, अशा प्रकारच्या गवतांपासून धान्यें उत्पन्न होतात, म्हणून ह्यांस कोणी धान-गवतें असें म्हणतात.

४८. शेतकरी व त्याचा नांगर.

मुलांनो, मी शेतकरी आहे. त्या समोरच्या खेड्यांत माझे लहानसें घर आहे. ते घर माझ्या आजानें बांधिलें.

माझे काम मोठ्या मेहनतीचें आहे. मी पहाटेस उठतो व बैल घेऊन शेताकडे जातो. तेथें गेल्यावर कामास लागतो. दिवसभर काम करून सांज झाली म्हणजे घरीं जातो.

मी धट्टाकट्टा आहे; पण मी गोडगोड पदार्थ खातो असें नाहीं. सकाळपासून सूर्य डोक्यावर येईपर्यंत मी काम करितो. मग काम थांबवून बैलांस चरावयास सोडितो, व मी जेवावयाला बसतो. बाजरीच्या तीन

भाकरी, कांदा, चटणी, कधीं भाजी, नाहीतर वरण, इतकें असलें म्हणजे मला पुरे. ह्यानंतर रात्रीं असेंच कांहीं खाळें म्हणजे माझें जेवण होतें.

मला नेहमीं चांगली भूक लागते, व रात्रीं लवकर झोप येते. काम सोडून घरीं बसावेसें मला कधीं वाटत नाहीं.

हा माझा नांगर बघा ! हा कितीतरी जड आहे ! तुम्हांला तो इकडचा तिकडे फिरवितां येणार नाहीं. पण मी त्याचा दांडा धरून त्याला पाहिजे तसा फिरवितों ! ह्या दांड्यास मी रुमणें म्हणतां. हा लोखंडी फाळ जमिनींत शिरला म्हणजे मोठमोठीं ठेकळें वर येतात. फाळ ज्या लाकडाच्या ठोकळ्यांत बसविला आहे, त्यास नांगर-खुंट म्हणतात. बैलांच्या मानेवरील जूं आणि नांगर-खुंट ह्यांच्यामध्ये जी दांडी आहे, तिला हळस किंवा इसाड म्हणतात. माझी थोरवी केवढी आहे ती ऐका :-

पेरील जें शेतकरी न कांहीं,

तें खावयाला मिळणार नाहीं.

कोठून धान्यें मिळती अनेक ?

फळांफुलांना मकतील लोक ! ॥ १ ॥

कापूस शेतांत जरी पिकेना,
 कोठून वस्त्रें बनतील नाना ?
 झांकावयालागिं शरीर पाहीं,
 तें वस्त्र साधें मिळणार नाही ! ॥ २ ॥

पेरी न तो तीळ, तरी तिळेल,
 तळावयालागिं कसें मिळेल ?
 जगांत होईल अनर्थ सारा,
 जरी रुसे शेतकरी बिचारा ! ॥ ३ ॥

४९. भाताचीं शेतें.

एकदां केशव दिवाळीच्या सुटींत कोंकणांत आपल्या आजोळीं गेला होता. कोंकणांत जाण्याची त्याची ही पहिलीच खेप होती. एके दिवशीं तो आपल्या मामाबरोबर फिरावयास गेला असतां चोर्हीकडे धान्याचीं लहानलहान चौकोनी शेतें त्याला दिसलीं. तेव्हां तो मामास म्हणाला, “मामा, हीं शेतें कशाचीं ? आणि त्यांचे असे चौकोनी तुकडे कां पाडिले आहेत ?”

मामा.—हीं भाताचीं शेतें आहेत. लावणी करण्यास

व पाण्याची व्यवस्था राखण्यास सोपें जावें म्हणून बांध घालून ह्यांचे असे चौकोनी तुकडे पाडिले आहेत. ह्यांस खाचरें म्हणतात.

केशव.—हीं शेतें किती शोभिवंत दिसतात ! वाऱ्याची झुळूक आली कीं, सगळें शेतच्या शेत डोलूं लागतें ! जोंधळ्याच्या

ताटापुढें भाताची काडी किती बारीक दिसते ! मामा, भात कसें लावितात हो ?

मामा.—प्रथम लहानशी जागा भाजून तींत पावसाळ्याच्या आरंभीं बीं टाकून रोप तयार करतात. खाचरें पूर्वीच नांगरून ठेविलेलीं असतात. पावसाची चांगली झड लागली म्हणजे तीं पुन्हा नांगरून चिखल करितात, व त्या चिखलांत सहा-

सहा, सातसात रोपें एके ठिकाणीं लावितात. लावणी करणाऱ्या लोकांस डोक्यावर इरलीं घेऊन चिखलांत व पावसांत काम करावें लागतें.

केशव.—हीं शेते आतां पिवळीं कां बरें दिसतात ?

मामा.—भात आतां तयार होत चाललें आहे म्हणून. आरंभीं हीं शेते अगदीं हिरवींगार होतीं. पण आतां भाताच्या लोंब्या पिकून पिवळ्या होत आहेत.

५०. ऊस.

आई.—रामू, घरीं येण्यास तुला आज एवढा

उशीर कां लागला ?

रामू.—आज गुरुजींनीं आम्हांस गुन्हाळ दाखविण्यास नेलें होतें. तेथें आम्हीं उसाचा रस पिऊन मग ताजा गूळही खाव्हा. ऊस कसा लावितात, व गूळ कसा करितात, हें गुरुजींनीं आम्हांस सांगि-

तलें. ते म्हणाले, ऊस हा एक गवताचाच प्रकार आहे.

आई.—ऊस कसा लावितात तें सांग बरें ?

रामू.—गुरुजी म्हणाले, ऊस काळ्या जमिनींत चांगला होतो. जमीन चांगली नांगरून तिच्यांत खत टाकितात. मग शेतांत पाणी सोडितात ; आणि जून उसाचे तुकडे त्यांत टाकून पायानें दाबितात. लावा-वयाचे तुकडे हात-हात लांबीचे असतात, आणि ते लावितांना त्यांचे डोळे बंद करितात.

आई.—बरें, ऊस लाविल्यावर मग काय करावें लागतें ?

रामू.—उसाला भरपूर पाणी लागतें. ऊस वाढूं लागला म्हणजे त्याच शेतांत पालेभाज्याही लावितात. रानडुकरांस व कोल्ह्यांस ऊस फार आवडतो, म्हणून त्यांस हाकून लावण्याकरितां रात्री शेताची राखण करावी लागते.

आई.—रामू, आतां गूळ कसा करितात तें सांग पाहूं.

रामू.—ऊस पक्का तयार झाल्यावर त्याचे तुकडे करून लोखंडी चरकांत घालितात, व ते पिळून रस काढितात.

आई.—चरक लाकडाचेही असतात. बरें पुढें ?

रामू.—रस काढिल्यावर तो सोळा काहीलीत

ओतितात. काहिलीच्या खालीं विस्तव घातलेला असतो. रस कढून घट्ट होऊं लागला म्हणजे त्याचा गूळ तयार होतो. पण आई, काकवी कशी करितात ?

आई.—रस पक्का कढण्यापूर्वीच तो उतरला म्हणजे त्याचा गूळ होत नाही ; तो पातळ राहातो ; त्यासच काकवी म्हणतात.

५१. भात व भाकरी.

एका गृहस्थाच्या घरीं सैंपाक तयार झाला होता. भाताचें भांडें विस्तवावर होतें, व भाकरी जवळच ठेविल्या होत्या. इतक्यांत अधिक उपयोग कोणाचा ह्याविषयीं भात व भाकरी ह्यांचें भांडण जुंपलें. सैंपाक करणारी बाई जवळ बसली होती, तिजकडे शेवटीं तें भांडण गेलें.

भात.—बाई, माझें ऐका. मी मऊ आहे, म्हणून सर्वास आवडतों. लहान मुलें हौसेनें भात खातात ; म्हाताऱ्यांसदेखील तो चावण्याला श्रम पडत नाहींत !

मी किती पांढरा आहे ! माझ्यावर पांढरें दूध ओता, कीं पिवळें वरण वाढा, माझा रंग अधिकच खुलेल !

भात तयार करणें किती सोपें आहे! तांदूळ स्वच्छ धुऊन पाण्यांत शिजविले कीं झालाच भात तयार!

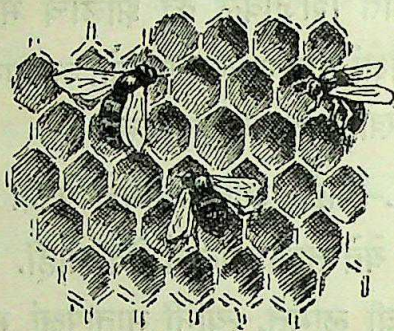
भाकरीपेक्षां भात लवकर पचतो. आजारी मनुष्यांनीं-
देखील तो खाल्ला असतां चालतो.

भाकरी.—बाई, आतां आमचें ऐका. भाकरींनीं जशी शक्ति येते तशी भातानें येत नाहीं. ज्यांस आंग-
मेहनत करावी लागते, त्यांनीं भातापेक्षां भाकरी खाणें अधिक चांगलें.

कोणतेंही धान्य चांगलें दळून त्याचें पीठ केलें म्हणजे त्या पिठाच्या भाकरी बनवितां येतात. गव्हाच्या भाकरींस पोळ्या म्हणतात व त्या पिवळट रंगाच्या असतात; जोंधळ्याच्या व तांदुळाच्या भाकरी पांढुरक्या व बाजरीच्या काळसर दिसतात. भाकरी-
वांचून बहुधा कोणाचें चालणार नाहीं. चालेल कायहो बाई?

बाई.—तुमचा वाद मी तोडितें. तुम्हां दोघांचाही आम्हांस उपयोग आहे. आतां जेवणाची वेळ झाली आहे; चला, तुम्हां दोघांसही मी वाढून टाकितें!

५२. मधमाशा, मध व मेण.

गंगू फार हुशार व शोधक मुलगी होती. तिच्या बापां
घरासमोरील जागेंत जीं फुलझाडें होतीं, त्यांच्या फुलांवर मध
सकाळीं मधमाशा येऊन बसत. तें पाहून ती आपल्या अस
बापाला एक दिवस म्हणाली, “बाबा, ह्या माशा
फुलांवर कां बरें बसतात ?”

बाप.—फुलांतील गोड रस त्या गोळा करित आहेत.
त्या रसाचा पुढें मध होतो.

गंगू.—मधमाशा हा रस कसा गोळा करितात ?

बाप.—मधमाशांना लांब जीभ असते व तिजवर
केसांचा कुंचा असतो. ह्या कुंच्यानें त्या रस पुसून घेतात.

गंगू.—मधाचा त्यांस काय उपयोग होतो ?

बाप.—हिवाळ्यात फुले फारशी नसतात, तेव्हा त्या हा मध खातात.

गंगू.—मधमाशा फार उद्योगी आहेत, नाहीत बरे ?

बाप.—मधमाशा नित्य उद्योग करितात. प्रत्येक मोहळांत एक मोठी माशी असते. ती बाहेर कोठे जात नाही, तर मोहळांत राहून अंडी घालते. तिला मोहळाची राणी म्हणतात. इतर बहुतेक माशा सकाळ झाली की उद्योगास लागतात. कोणी मेणाचीं लहान-लहान घरे बांधितात, कोणी पोरान्स खाऊं घालितात, व कोणी मध गोळा करावयास जातात. मोहळांत कांहीं नर असतात, तेमात्र कांहीं काम करीत नाहीत.

गंगू.—बाबा तुम्ही म्हणालां की, माशा मेणाचीं घरे करितात; पण त्या मेण कोठून आणितात हो ?

बाप.—ते त्यांच्या शरिरापासूनच उत्पन्न होतें. बाहेरून आणावे लागत नाही. बरे; मधमाशीचें एक गाणें आहे, तें तूं गावयास शीक.

अंजनी-गीत.

उडुनि सकाळीं ती मधमाशी ॥

जाते कीं मध मिळवायासी ॥

थेंबें थेंबें सांठवि त्यासी ॥ उद्योगी मोठी ॥१॥

आळस तिजला ठाउक नाही ॥

सर्व दिवस ती खपते पाहीं ॥

थंडी ऊन म्हणेना कांहीं ॥ उद्योगी मोठी ॥ २ ॥

गोड-गोड मध निपटुनि घेते ॥

थोडा म्हणुनी मुळीं न रुसते ॥

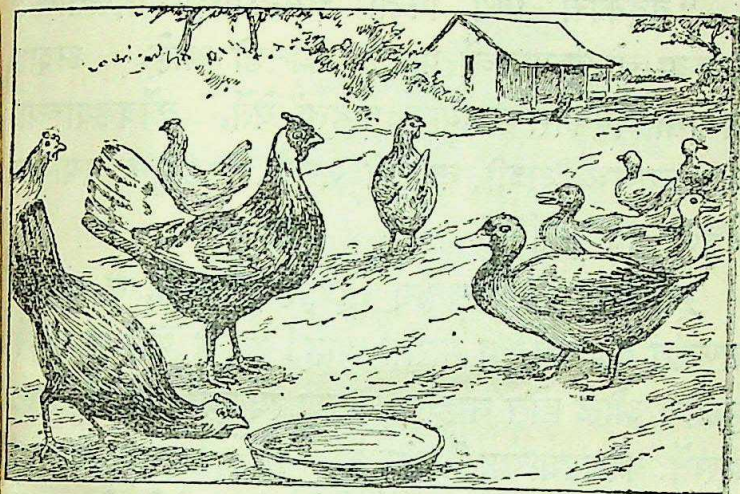
सांठवुनी तो जपुनि ठेविते ॥ उद्योगी मोठी ॥ ३ ॥

थोडाही गुण मिळतां घ्यावा ॥

सांठा त्याचा नित्य करावा ॥

कोणालाही तो शिकवावा ॥ ठेवा हें चिर्त्ती ॥ ४ ॥

५३. बदकें व कोंबडीं.

आमच्या गांवचे देशमुख कादरसाहेब ह्यांच्या घरीं बदकें व कोंबडीं पुष्कळ आहेत. तीं दाखविण्याकरितां एकदां गुरुजी आम्हांस घेऊन गेले होते.

तेथें गेल्यावर गुरुजी म्हणाले, “मुलांनो, बदकाची चोंच किती रुंद व मोठी आहे, पाहा! चिखलांत किंवा डबक्यांत तोंड घालून तें मचमच आवाज करीत आहे. लहानलहान किडे व भाजीपाल्याचे तुकडे तें कसें गटागट गिळीत आहे, बघा! कोंबड्याची चोंच लहान व अणीदार आहे. अशा चोंचीनें जमिनीवर

पडलेले दाणे त्याला पटापट उचलून खाता येतात.”

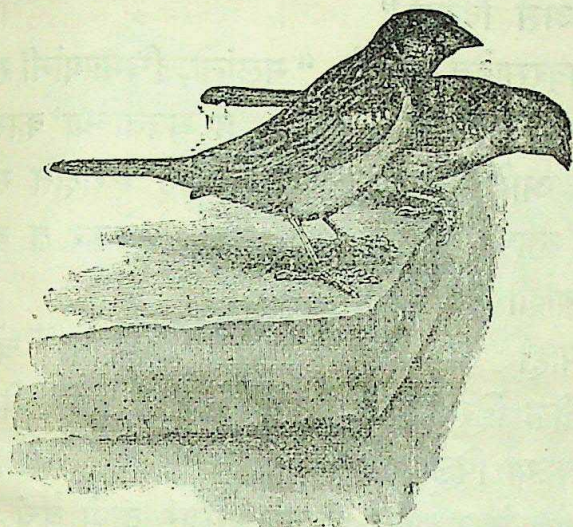
“बदकाचे पाय किती चमत्कारिक दिसतात! त्याच्या बोटांच्यामध्ये पातळ कातडी आहे. अशा पायांनी बदकास पाण्यांत पोहतां येतें. कोंबड्याच्या बोटांच्यामध्ये अशी कातडी नसते, म्हणून त्याला पोहतां येत नाहीं.”

इतक्यांत कादरसाहेब म्हणाले, “पाहा, तें बदक पाण्यांत कशा बुड्या मारीत आहे! त्याचे पंख पाण्यानें मुळींच ओले होत नाहीत. कारण त्याच्या पिसांना तेल असतें. कोंबड्याच्या पिसांस तेल नसतें, म्हणून त्याच्या आंगावर पाऊस पडला कीं त्याचे पंख ओले होतात.”

“बदकें व कोंबडीं आपलें खाणें गटागट गिळितात. त्यांच्या पोटांत चिवट व टणक कातड्याची पिशवी असते, त्या पिशवीत खाल्लेले पदार्थ जाऊन, ते तेथें मऊ होऊन त्यांचें पीठ होतें; मग त्यांचें पचन सहज होतें.”

“कोंबडी व बदकें ह्यांचा उपयोग काय?” असें आम्हीं कादरसाहेबांस विचारलें, तेव्हां ते म्हणाले, “कांहीं लोक त्यांचें मांस व अंडी आवडीनें खातात.”

५४. चिमणी.

कादरसाहेबांच्या घरीं आम्ही कोंबड्यांची सौज पाहात असतां, पुष्कळ चिमण्या कोंबड्यांस टाकिलेले दाणे खाण्याकरितां उडून तेथें आल्या.

त्यांस पाहून कांहीं मुलें म्हणालीं, “पाहा, पाहा, त्या किती धीट आहेत ! तो उंच कोंबडा तेथें मोठ्यानें आरवत आहे, तरी त्याच्या प्रायां जवळचे- सुद्धां दाणे त्या पटापट टिपून खात आहेत !”

मीं म्हटलें, “चिवचिव शब्द करून त्या इकडून तिकडे कशा उड्या मारीत आहेत, पाहा ! चिमणीस

कोंबड्यासारखें एकएक पाय पुढें टाकून चालतां येत नाहीं, असें दिसतें.”

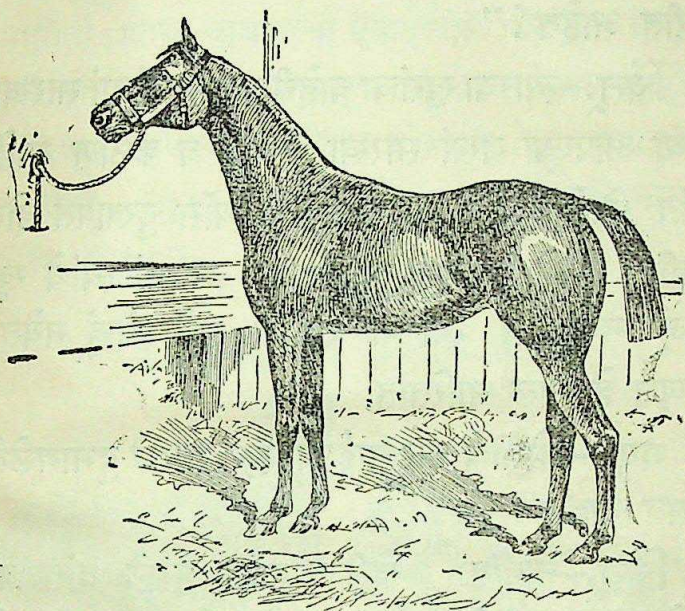
कादरसाहेब म्हणाले, “मुलांनो, चिमण्यांनीं सोडून दिलेलें हें त्यांचें घरटें बघा ! हें गवताच्या काड्यांचें केलेलें आहे; पण अंडीं व पिलें सुरक्षित राहावीं म्हणून त्याची आंतील बाजू पिसें, लोंकर व कापूस ह्यांनीं कशी मऊ केली आहे !”

“पाहा ती चिमणी ! ती आपल्या चोंचींत गवतांतील हिरवे किडे घेऊन चालली आहे ! ते किडे ती आपल्या पिलांस खाऊं घालणार आहे. कोंबडीचीं पिलें अड्यांतून बाहेर पडल्याबरोबर दाणे वेंचूं लागतात; पण चिमणीच्या पिलांस खातां येत नाहीं; म्हणून त्यांस ती खाणें चारिते.”

गुरुजी म्हणाले, “मुलांनो, त्या चिमणीची चोंच कशी लहानशी, वाटोळी व अणीदार आहे, पाहा ! तिच्या पायांस पुढें तीन बोटें व मागें एक बोट आहे. झाडाच्या डाहळीवर ती कशी डौलानें बसली आहे !”

कादरसाहेब म्हणाले, “घार, कावळा व ससाणा हे चिमण्यांचे मुख्य शत्रु आहेत. सापही त्यांच्या घरट्यांत शिरून त्यांचीं पिलें व अंडीं खातो.”

५५. घोडा.

चिंतूच्या घरीं एक पांढरा घोडा होता. त्याचें नांव मोती होतें. मोतीच्या तबेल्यांत चिंतू नेहमीं जाई, व त्यास गोंजारून, कधीं पोळीचा घास, कधीं दुसरें कांहीं, असें त्यास चारी.

चिंतूचा आतेभाऊ गणू एकदां त्याच्या घरीं आला होता. ते दोघे भाऊ एके दिवशीं सकाळीं तबेल्याकडे गेले. त्या वेळीं नालबंद मोतीला नाल मारीत होता. तेव्हां गणूनें चिंतूस विचारलें, “मोतीच्या पायांस हे

खिले लागत नसतील काय ? ते त्याच्या पायांस कां मारीत आहेत ? ”

चिंतू.—त्याच्या खुरांचा बाहेरील भाग शिंगां सारखा, किंवा आपल्या नखां सारखा, चिवट व कठीण आहे. त्यांत खिले मारिले तरी त्यांनीं पायांस दुखापत होत नाहीं. घोडे सडकेवरून चालत असतां त्यांचे खूर झिजूं नयेत व त्यांच्या पायांस खडे टोचूं नयेत, म्हणून हे नाल मारितात.

गणू.—मोतीचे खूर गाईच्या खुरां सारखे दुभागलेले दिसत नाहींत !

चिंतू.—नाहींत. खेरीज ह्यास पुढले दांत वर आहेत व खालीही आहेत ; गाईला ते खालीच तेवढे असतात.

गणू.—तर मग घोडा गाईप्रमाणें रवंथ करित नसेल, करितो काय ?

चिंतू.—छे ! तो आपलें खाणें बारीक चावून खातो.

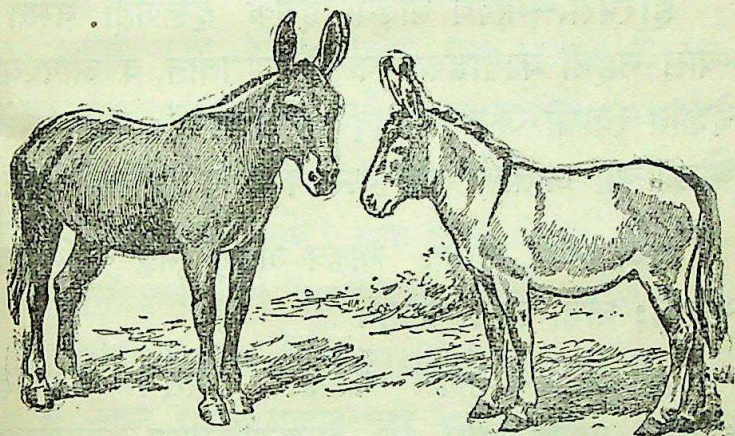
गणू.—मोतीचे डोळे किती पाणीदार आहेत ! व त्याची आयाळ कशी सुंदर व चकचकीत आहे ! हा कधीं दांडगाई करितो काय ?

चिंतू.—कधींच नाही. आम्ही ह्याला फारच ममतेने वागवितो; ह्यास चाबकाचा एकदेखील फटकारा मारीत नाही. बाबा मला लवकरच एक तडू घेऊन देणार आहेत.

गणू.—कोणत्या जातीच्या घोड्यांस तडू म्हणतात ?

चिंतू.—लहान घोड्यांस तडू म्हणतात. मोठी सारखे ते उंच नसतात.

५६. घोड्याच्या जातीचे प्राणी.

खेंचर.

गाढव.

चिंतूच्या बापाचें नांव हरिपंत होतें. हरिपंतांनीं संध्याकाळीं गणूस विचारिलें, “गणू, घोड्याच्या जातीचे कांहीं प्राणी तुझ्या पाहाण्यांत आले आहेत काय ?” गणू अंमळ विचार करून म्हणाला, “गाढव पाहिलें

आहे; तें कांहींसें घोड्या सारखें दिसतें. पण त्यास घोड्याच्या जातीचें कां म्हणावें?"

हरिपंत.—कारण त्याच्या शरिराची ठेवण घोड्याच्या शरिरा सारखी आहे.

चिंतू.—दोहोंच्यामध्ये अंतरही आहे. गाढवाचे कान लांब असतात व त्याच्या शेपटीस गाईच्या शेपटी सारखा गोंडा असतो. तसेंच गाढव घोड्या एवढें मोठें नसतें.

हरिपंत.—गाढव घोड्या इतकें देखणेंही नसतें; त्यास नेहमीं काबाडकष्ट करावे लागतात, व आपल्या देशांत त्याची जतन अगदीं होत नाही, म्हणून तें घोड्याच्या जातीचें आहे असें कोणास वाटतही नाही.

गणू.—पण, मामा, गाढव अगदीं मूढ व निर्बुद्ध असतें; घोडा तसा नसतो.

हरिपंत.—गाढवास कोणीच ममतेनें वागवीत नाही; आणि त्यास रट्टे मारल्याशिवाय त्याकडून कोणास काम घेतां येत नाही; म्हणून तें तसें होतें. खरोखर हें मोठें मेहनती व धिम्या स्वभावाचें आहे. घोडी व गाढवें रानटी स्थितींतही आढळतात. कित्येक देशांत त्यांचे कळप दृष्टीस पडतात.

गणू.—मी एकदां खेंचर पाहिलें, तेंही मला बरेंचसें घोड्या सारखें दिसलें. तेंही घोड्याच्याच जातीचें काय ?

हरिपंत.—होय. खेंचर तोफांच्या गाड्या ओढण्यास व ओझीं वाहण्यास फार उपयोगीं पडतें; कारण तें फार बळकट असतें. ह्या कामांसाठीं आपल्या सरकारानें हजारों खेंचरें बाळगिलीं आहेत.

५७. शरिराचे बाह्य भाग.

एकदां एका गोगलगाईस एक मुलगा भेटला; तेव्हां आपल्या शिंगांवरील डोळे उघडून तिनें आश्चर्यानें त्याकडे पाहिलें व त्यास म्हटलें, “मुला, तुझे शरीर किती चमत्कारिक आहे ! तुला शिंगें आहेत का ?”

मुलानें उत्तर दिलें, “हा वेडे ! मला शिंगें नाहींत, आणि माझे शरीर तुझ्या सारखें गुळगुळीत व चापटही नाहीं.”

हें ऐकून गोगलगाईस फार नवल वाटलें, व ती म्हणाली, “तुझे शरीर कसें आहे तें मला सांग बरें.”

मुलगा म्हणाला, “सांगतो, ऐक. हें माझे शिर आहे. मी उभा राहिलों म्हणजे हें अगदीं वर असतें. शिराच्याखालीं गळा व मान आहे. मानेच्याखालीं जो

भाग आहे त्यास धड म्हणतात. धडास माझे हात व पाय जोडलेले आहेत.”

गोगलगाईने विचारिले, “काय रे, तुला डोळे, तोंड व पोट हीं आहेत काय?”

मुलगा म्हणाला, “हो! हे पाहा माझे डोळे व हें तोंड. ह्यांशिवाय मला डोके, नाक व कान आहेत. हे शिराचे भाग झाले. ऊर, पोट व पाठ हे माझ्या धडाचे भाग.”

गोगलगाय म्हणाली, “तुझ्या हातांस हे लहान-लहान तुकडे कशाचे आहेत?”

मुलगा म्हणाला, “हीं माझीं बोटे! हीं माझ्या फार उपयोगी पडतात. माझ्या पायांसदेखील अशीं बोटे आहेत; पण तीं हातांच्या बोटांपेक्षां लहान आहेत.”

हें वर्णन ऐकून त्या बिचाऱ्या गोगलगाईस इतकें नवल वाटलें कीं, बराच वेळपर्यंत ती कांहीं बोलली नाही.

५८. इंद्रियें.

कांहीं वेळ गेल्यावर गोगलगाय पुन्हा बोलूं लागली. गोगलगाय.—कायरे मुला, बाहेरील पदार्थांचें ज्ञान

तुला कसे होते ? मला ही लहान शिंग आहेत, त्यांनी चाचपलें म्हणजे होते.

मुलगा.—माझ्या आंगाची अशी कांहीं मौज आहे की, त्यास पदार्थांचा कोठेही स्पर्श झाला तरी त्यांचें ज्ञान मला होते. त्यांतही हातांच्या बोटांनीं तें लवकरच होते.

गोगलगाय.—तर मग तुझ्या सर्व आंगानें तुला दिसतही असेल ?

मुलगा.—नाहीं; दिसतें तर बरें होते ! हे जे माझे दोन डोळे आहेत, त्यांनींमात्र मला दिसतें.

गोगलगाय.—अरेरे ! हे डोळे गेले म्हणजे तूं अगदीं आंधळा होतील, नाहीं बरें ? तुला ऐकूं कसें येतें ?

मुलगा.—ह्या दोन कानांनीं मला ऐकूं येतें.

गोगलगाय.—ज्यास तूं मघाशीं नाक म्हटलेंस त्याचा उपयोग काय ?

मुलगा.—नाकानें मला वास घेतां येतो. कोणत्या पदार्थांचा वास चांगला व कोणत्या पदार्थांचा वाईट, हें मला नाकानें समजतें.

गोगलगाय.—ह्याशिवाय आणखी कशानें पदार्थांचें ज्ञान तुला होते ?

मुलगा.—ही माझी जीभ पाहा ! ह्या जिभेनें आंबट,

गोड, खारट, तिखट आणि कडू पदार्थ कोणते हे मला कळतें. मला अशीं एकंदर पांच इंद्रियें आहेत.

गोगलगाय.—मुला, तुझें शरीर फारच विलक्षण ! मी जर तुझ्या एवढी मोठी असतें, आणि तुज सारखे अवयव आणि इंद्रियें मला असतीं, तर बरें झालें असतें.

५९. रंग.

सोलापूर शहरीं आमच्या घराजवळ पापामिया व बाबूमिया ह्या नांवांचे दोघे भाऊ राहात असत. ते रंगारी होते. पापामिया लाकडी सामान, गाड्या वगैरे रंगवीत असे, व बाबूमिया कपडे रंगवीत असे.

मला जेव्हां फुरसत मिळे तेव्हां मी त्यांच्या घरीं जात असें. त्यांच्या घरीं तऱ्हेतऱ्हेचे रंग माझ्या दृष्टीस पडत. त्यांपैकीं कांहीं रंग ते स्वतः तयार करीत.

नारिंगी, जांभळा व हिरवा हे रंग कमीजास्त मानानें मिसळून, त्यांनीं कितीतरी निरनिराळे रंग तयार करावे ! नारिंगी व हिरवा ह्यांपासून हिरवट पिवळा म्हणजे फिक्का तपकिरी रंग होतो. नारिंगी व जांभळा ह्यांपासून तांबूस तपकिरी रंग होतो. ह्या रंगास कोणी

राखी

करडा

तपकिरी

कंदी

किरमिजी

गुलाली

गुलाबी

केशरी

कं
के
हो

क
व
व
डो
कर

आ
त्य

रंग
फुल
थो

कंदी रंग असें म्हणतात. जांभळा व हिरवा हे रंग एकत्र केल्यानें गोरखचिंचे सारखा हिरवट निळा रंग तयार होतो. हा रंग कधीं कधीं गाड्यांस लावितात.

कंदी रंगांत तांबडा रंग घातला म्हणजे पिकलेल्या करवंदाच्या रसा सारखा रंग होतो. नारिंगी रंगांत तांबडा व थोडा जांभळा रंग मिळविल्यानें गुलाली, किरमिजी व आबाशाई हे रंग होतात. हे रंग पागोठ्यांस व डोक्याच्या रुमालांस देतात. नारिंगी रंगांत पिवळा कमीजास्त मिसळून पिंगट व तपकिरी रंग होतात.

करड्या व राखी रंगांच्या बऱ्याच तऱ्हा मी पाहिल्या आहेत. काळ्या रंगांत पांढरा रंग कमीजास्त मिसळल्यानें त्या तयार करितां येतात.

हिरव्या रंगांत थोडा पांढरा मिळविला म्हणजे पोपटी रंग बनतो. तांबड्यांत पांढरा मिळविल्यानें गुलाबाच्या फुला सारखा म्हणजे गुलाबी रंग होतो. नारिंगी रंगांत थोडा तांबडा घातला म्हणजे केशरी रंग तयार होतो.

६०. कपडे.

मनुष्यांस कपड्यांची फार गरज आहे. शरीर झांकलें जावें आणि ऊन, वारा व थंडी ह्यांपासून बचाव व्हावा म्हणून त्यांस कपडे घालावे लागतात.

कपडे बहुतकरून कापसाचे व लोंकरीचे करितात. कापूस झाडावर पिकतो, पण लोंकर मेंढरांच्या आंगावर वाढते. कित्येक देशांत, ताग, उंटाचे केस, जनावरांचीं कातडीं, झाडांच्या पातळ साली, ह्यांचेदेखील कपडे करितात.

लोंकरीचे कपडे ऊबदार असतात. तसे कापसाचे नसतात. उष्ण देशांतले लोक लोंकरीचे कपडे फारसे घालीत नाहींत; कापसाचे घालितात. थंड देशांतील लोकांस लोंकरीचे कपडे घालावे लागतात.

ह्या देशांत हिवाळ्यांत बरीच थंडी व उन्हाळ्यांत कडक ऊन पडतें; म्हणून हिवाळ्यांत लोंकरीचे व उन्हाळ्यांत कापसाचे कपडे घातले म्हणजे सुख वाटतें. कित्येक देशांत फारच थंडी पडते; त्या देशांतील लोकांचें लोंकरीच्या कपड्यांनीं भागत नाहीं, म्हणून त्यांस कातड्याचे कपडे घालावे लागतात. कातड्यावरील केस कायम ठेवून त्याचे कपडे तयार

करितात. असे केल्यानं ते कपडे जास्त ऊबदार होतात.

केस कायस ठेविलेल्या कातज्याचा पोशाक.

देवानें पशूंस व पक्ष्यांसदेखील कपडे दिले आहेत
असें म्हणतां येईल; कारण त्यांस त्यानं लोंकर व
पिसें दिलीं आहेत; तीं त्यांस कपड्या सारखींच उपयोगीं
पडतात. थंड देशांतील जनावरांच्या आंगावर दाट व
ऊबदार लव किंवा लोंकर असते; उष्ण देशांतील
बहुतेक जनावरांच्या आंगावर आखूड व पातळ केस
असतात; माशांच्या व पाण्यांत राहाणाऱ्या इतर प्राण्यांच्या
आंगावर कठीण व लहानमोठे असे खवले असतात;
आणि पक्ष्यांच्या आंगावर लव व पिसें असतात.

प्र
मं
भ
ग
स्त
रा
उ
नि
वि
लो
त
शि
प्रवे
वन्
सज
वेंदु
मंद
हुं
दा
जो

१. ईश्वर.

निर्मियेलें—उत्पन्न केलें.

प्रेमें—मायेनें.

सर्वा—सगळ्यांना.

भावें—भक्तीनें.

ठेवा—सांठा.

२. प्रभात-काळ.

प्रभातीं—पहाटेस.

मंजुळ—कानांला गोड लागणारे.

भाट-जमाव पुढें झाला—भाटांचा जमाव
सामोरा गेला.

गाणें—गाण्यानें.

स्तवी—स्तुति करितो.

रवि-राजयात्रा-सूर्य हाच राजा, त्याला
उमाक्यावरी—धारेवर, क्षितिजावर.

तेभीं—आकाशांत.

निस्तेज—फिका.

विशाळ—फार मोठें.

लोहगोळ—लोखंडाचा गोळा.

तरुंच्या—वृक्षांच्या.

शिरीं—शेंब्यांवर.

प्रवेश—शिरकाव.

वनीं—रानांत.

सजन—चांगले लोक, भले लोक.

वंदुनी—पायां पडून.

मंद—झुळझुळ वाहणारा.

डुले—डोलतें.

दाटे—भरून जातो, जिकडे—तिकडे
होतो.

जोम—जोर.

१०. कोळ्याचा प्रवृत्त.

सुखानें—सहज.

कष्टी—दुःखी.

माजी—मध्यें.

ये ना—येई ना.

भागुनी—दमून.

भूमिसी—भुईवर.

परि—पण.

दैवहत—कमनाशिवाचा, दुदैवी.

जगतीं—पृथ्वीवर.

वेगें वेगें—लवकर.

जाळयावेरीं—जाळयापर्यंत.

निश्चयाचें—निर्धाराचें.

३४. सृष्टीचे चमत्कार.

प्रतिवर्षिं—दरसाल.

आकाशमार्गीं—आकाशांत.

मेघपंक्ती—ढगांच्या रांगा.

नेमोंचि—नेमानेंच.

अनेक—पुष्कळ.

पुष्पें—फुलें.

वसंतादिक—वसंत, ग्रीष्म वगैरे.

दिन—दिवस.

राती—रात्री.

विलोकीं—पाहा.

उष्णकाळीं—उन्हाळ्यांत.

तृणें—गवतें.

शुष्क—सुकलेलीं.

जळ—पाणी.

वठोनि गेल्या—पानें गळून गेलेल्या.

निजप्रभावं—आपल्या शक्तीनें.

प्रभू—ईश्वर.

अनन्यभावे—दुसऱ्या कोणावर भक्ति न ठेवितां.

जोडी—लाभ.

सत्य—खरोखर.

३५. शेतकरी आणि भाताचें पीक.

कृपा—माया.

ताप—उकाडा.

लया—नाशास, नाशाप्रत (लया लाविला—नाहींसा केला).

भला—चांगला.

सत्वर—लवकर.

गुड्यावेरीं—गुड्या-पर्यंत.

चोंढे—लहान खाचरें.

लाभले—मिळाले.

प्रभुकृपेस्तव—ईश्वराच्या कृपेनें.

संवत्सरीं—वर्षीं.

पशुपक्ष्यादिक—जनावरें, पांखरें वगैरे.

जीव—प्राणी.

सुगी—हंगाम.

४८. शेतकरी व त्याचा नांगर

मुकतील—अंतरतील.

नाना—निरनिराळीं.

शरीर—आंग.

अनर्थ—संकट, नाश.

५२. मधमाशा, मध व मेण.

उद्योगी—कामस, कामांत गुंतलेली.

8365

मुंबई:—खेतवाडी व्याकरोड घर नं. १-२ व ३ येथें 'तत्त्वविवेचक' छापखाने
रा. भिवाजी हरी शिंदे यांनी छापिलें.

वगैरे

गिर

णः

ली.

खान

Tes. Pan
3/12/93

GURUKUL KANGRI LIBRARY	
Access on	19/12/93
Call on	
Tag etc.	
Checked	
Any Other	

PAYMENT PROCESSED
Vide Bill No. 464 Dated 4-10-91
Anis Book Binder

